

सैद्धान्तिक तथा
व्यावहारिक दृष्टिकोणमा
राजनीतिक दलहरू र लोकतन्त्र

संसदीय समूह

नर्म केल्ली र सेफाकोर आशियागबोर

सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दलहरू र लोकतन्त्र

संसदीय समूह

नर्म केल्ली र सेफाकोर आशियागबोर

नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट (एनडीआई) गैरनाफामुलक, गैरपक्षधर एउटा गैरसरकारी संस्था हो जसले आधारभूत मानवअधिकारलाई स्वीकार्ने र प्रवर्द्धन गर्ने लोकतान्त्रिक समाजमा बस्ने संसारभरका नागरिकको आकांक्षालाई मद्दत पुर्याउँछ।

सन् १९८३ मा स्थापनाकाल भएदेखि नै एनडीआई र यसका स्थानीय साभेदारले लोकतान्त्रिक संस्था र अभ्यासलाई मजबुत बनाउन मद्दत गरिरहेका छन्। उक्त लक्ष्य हासिल गर्नको लागि राजनीतिक दल, नागरिक संस्था र संसदलाई मजबुत बनाउने, निर्वाचनलाई सुरक्षित बनाउने र नागरिकको सहभागिता, खुलापन र सरकारमा जवाफदेहीतालाई प्रवर्द्धन गरिरहेका छन्।

संसारका १०० भन्दा बढी देशमा रहेका कर्मचारी र राजनीतिमा संलग्न स्वयंसेवकलाई व्यक्तिगत र सामूहिकरूपमा एकै ठाउँमा ल्याएर विचार, ज्ञान, अनुभव र विज्ञताको आदान-प्रदान गर्न एनडीआईले मञ्च प्रदान गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय लोकतान्त्रिक विकासको असल अभ्यासलाई आफ्नो देशका आवश्यकतासँग अनुकूलन गर्नको लागि साभेदारले आफ्नो दायरालाई विस्तार गर्ने अवसर पाउँछन्। एनडीआईको बहुराष्ट्रिय पद्धतिले के सुनिश्चित गर्छ भने लोकतन्त्रको एउटा मात्रै नमुना नभए पनि सबै लोकतन्त्रले आधारभूत सिद्धान्तलाई अनुसरण गर्दछन्।

यस इन्स्टिच्यूटको कामले मानवअधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणामा लिपिबद्ध गरिएका सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ। नागरिक, राजनीतिक संस्था र निर्वाचित जनप्रतिनिधिबीचको सञ्चारको लागि संस्थागत माध्यमको विकासको प्रवर्द्धन गर्दछ। एनडीआईको बारेमा थप जान्नको लागि यसको वेबसाइट www.ndi.org मा जानुहोस्।

प्रतिलिपि अधिकार © : नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट (एनडीआई) २०११। सर्वाधिकार सुरक्षित रहेको छ। गैरव्यवसायिक प्रयोजनका लागि यस पुस्तकका भाग एनडीआईलाई स्रोतको रूपमा उद्धृत गरेर पुनःप्रकाशन वा/र अनुवाद गर्न सकिनेछ। त्यसरी अनुवाद गरिएको दस्तावेजको प्रति एनडीआईलाई पठाउनु पर्नेछ। अमेरिकामा मुद्रण गरिएको।

४५५ मासाच्युसेट एभ, एनडब्ल्यू ८ औं तल्ला
वासिङ्गटन, डीसी २०००१, अमेरिका
फोन: २०२-७२८-५५००
फ्याक्स: ८८८-८७५-२८८७

अमेरिकी सहयोग नियोगको लोकतन्त्र, द्वन्द्व र मानवीय सहायतासम्बन्धी ब्यूरोको लोकतन्त्र र सुशासनसम्बन्धी कार्यालयबाट प्राप्त सहयोग नं DFD-A-00-08-00350-00 अन्तर्गतको व्यवस्था बमोजिम यस दस्तावेजको मुद्रण सम्भव भएको हो। यहाँ व्यक्त गरिएका विचार यसका लेखकका हुन्। त्यसले अमेरिकी विकास नियोगका विचारलाई प्रतिबिम्बित नगर्न पनि सक्छन्।

ISBN: 978-1-880134-38-2

सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दलहरू र लोकतन्त्र

यस दस्तावेजलाई सम्पन्न गर्न योगदान दिनुहुने सबैप्रति नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट (एनडीआई) ऋणी रहेको छ। विशेष गरी इन्स्टिच्यूट ती संसदीय समूहका सदस्यहप्रति आभारी छ जसले आफ्ना व्यक्तिगत अनुभवलाई साझा बनाउनु भयो। यो दस्तावेजलाई पूरा गर्न उहाँहरूको सहयोगविना सम्भव हुने थिएन। यस दस्तावेजको खाका संस्करणमा आफ्नो अमूल्य सुझाव र प्रतिक्रिया दिनुहुने यहाँ उल्लेखित सबै महानुभावप्रति एनडीआई कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छ: मेग मुन, सेफिल्ड हिली क्षेत्रका सांसद, संयुक्त अधिराज्यको लेबर पार्टी, नोरा ओवेन, भूतपूर्व उपनेता, फाइन गेल, आयरल्यान्ड गणराज्य; जुडी भान रेस्ट, कार्यकारी उपाध्यक्ष, इन्टरनेशनल रिपब्लिकन इन्स्टिच्यूट; र एन्जेला विल्किन्स। यसैगरी, एनडीआईका कर्मचारी फ्रान्सेस्का विन्दा, मात्यास ईओर्सी र लिसा म्याकलिइनले पनि महत्वपूर्ण विचार प्रदान गरेका छन्। अनुसूची २ मा उल्लेख गरिएको ककशको नियमको खाका एल्भिस् जुटिकले तयार गर्नुभएको हो। वासिङ्टन डीसीमा रहेका क्षेत्रीय टोली र स्थलगत रूपमा काम गर्ने कर्मचारीले बेनिन, बंगलादेश, बोस्निया-हर्जगोभिना, बुल्गेरिया, कम्बोडिया, इन्डोनेसिया, इराक, कोसोभो, माली, मोन्टेनेग्रो, मोरक्को, नाइजेरिया पाकिस्तान, पेरू, सर्बिया, दक्षिण अफ्रिका, युगान्डा र यमनका संसदीय समूहका अभ्यासबारेमा अनुसन्धान गरेका थिए। त्यसका साथै एनडीआईका वर्तमान र भूतपूर्व कर्मचारी, निकोलस बेन्सन, सोफी फ्राई, जेचरी गोल्डस्टाइन, मेरेडिथ काट्ज र जाक पुस्चले पनि यस दस्तावेजमा योगदान दिएका छन्। यस दस्तावेजको डिजाइन र लेआउटको लागि इयान डेलमोन्टेलाई यस इन्स्टिच्यूट धन्यवाद दिन चाहन्छ।

पार्टीसम्बन्धी कानून, उमेद्वार चयन, पार्टीको आर्थिक व्यवस्थापनजस्ता विषयमा अध्ययन गरेर एनडीआईले पार्टीका विविध पक्षमा तुलनात्मक जानकारी प्रदान गर्छ। ती जानकारीले पार्टीलाई प्रभावकारी र समावेशी बनाउनको लागि आउने अड्चनको साथसाथै ती लक्ष्य हासिल गर्नको लागि सम्भावित बाटो पनि देखाउँछन्। प्राज्ञिक विश्लेषण र पार्टीको व्यावहारिक अनुभवमा आधारित भई यस इन्स्टिच्यूटको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र श्रृंखलाले राजनीतिक पार्टीका भूमिका र कार्यको लागि अत्यावश्यक रहेको सवालबारे जाँच गर्नेछन्। यस श्रृंखलामा तल दिइएका विषय रहेका छन्:

संसदीय समूह

डा नर्म केल्ली, सेन्टर फर डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युसन्स र सेफाकोर आशियागबोर, नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट

विधायकी पदको लागि उमेद्वार चयन, सेफाकोर आशियागबोर, नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट

पार्टी सम्बन्धी कानून लागू गर्ने

डा केनेथ जान्डा, नर्थवेस्टर्न विश्वविद्यालय

राजनीतिक आर्थिक व्यवस्थापन, दल र लोकतान्त्रिक विकास

डा माइकल जोन्स्टन, कोलगेट विश्वविद्यालय

पार्टीको सञ्चारको विकास

डा पीप्पा नोरिस, जोन एफ. केनेडी स्कूल अफ गभर्मेन्ट, हार्वर्ड विश्वविद्यालय

अन्तर पार्टी लोकतन्त्रको कार्यान्वयन

डा सुसन स्कारो, हुस्टन विश्वविद्यालय

एनडीआईको राजनीतिक पार्टी सम्बन्धी कार्यक्रमको बारेमा थप जानकारी लिन वा यी प्रकाशनको विद्युतीय प्रति प्राप्त गर्न इन्स्टिच्यूटको वेबसाइट www.ndi.org मा जानुहोस्।

विषयवस्तु

प्राक्थनत	१
लेखकको बारेमा	२
परिचय	३
प्रतिनिधित्व	७
बानीलाई प्रभावित पार्ने नियम	१२
निर्वाचन प्रणाली	१२
संसदीय नियम	१४
दल त्याग सम्बन्धी व्यवस्था	१८
संसदीय समूह र तिनका पार्टी	२३
संयोजन, जानकारी दिने र जवाफदेहीता	२३
नीतिगत विकास	२४
ककशका नियम	२५
नेतृत्व चयन	२६
सचेतक	२८
संसदीय समितिमा कामको विभाजन	३०
ककशका बैठक	३१
व्यक्तिगत स्वतन्त्रताविरुद्ध पार्टीमा एकता	३३
अनुशासन	३७
निष्कर्ष	३९
अनुसूची	४१
अनुसूची १ : लोकतान्त्रिक संसदका लागि मापदण्डबाट उद्भूत गरिएको	४१
अनुसूची २ : ककश नियमका नमुना	४६
अन्त्य टिप्पणी	५४
सन्दर्भ सामग्री	५९
संसदीय समूह ठ	६३

चित्र सूची

१. व्यवस्थापिकामा पूर्व चयन २६
२. निर्वाचनसम्बन्धी र संसदीय नियम बनाउने विषयमा हुने परिस्थिति २७

टेक्सबक्स सूची २८

१. अष्ट्रियाली लेबर पार्टीमा सकारात्मक विभेद २९
२. राजनीतिक इन्जिनियरिङका उदाहरण ३०
३. मतदाताले पार्टी रोज्छन् कि उमेद्वार ? ३१
४. संयुक्त अधिराज्यको सर्वदलीय समूह ३२
५. महिलाको रूचि र क्षेत्रीय ककश ३३
६. पापुवा न्यूगिनीको ओएलआईपीपीएसी कानून ३४

तालिका सूची ३५

१. पार्टी आवद्धताको महत्व ३६
२. एनडीआईले सर्वेक्षण गरेका देशमा संसदीय दलको संख्या ३७
३. संसदीय समूहको मान्यता प्राप्तिको लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम मत ३८
४. कोलोम्बियामा संसदीय समूह र सदस्यको व्यक्तिगत अधिकार ३९
५. 'विवेकको आधारमा' मतदान स्वतन्त्रता ४०

प्राक्कथन

मूलतः व्यवहारमा संस्थाले कसरी काम गर्छन् भन्नेमा नै लोकतन्त्रको विश्वसनीयता अडेको हुन्छ । तर, कतिपय लोकतान्त्रिक व्यवस्था भर्खरै सुरु भएका देशमा नागरिकले नयाँ सरकारबाट न्यून वा अनुभूत गर्ने सक्ने कुनै पनि लाभ पाएका हुँदैनन् । गरिवीको स्तर घटेको छैन, सरकारी सेवा प्रभावकारी भएका छैनन् भने नागरिकले सरकारबाट टाढा भएको महसूस गरेका छन् । २५ वर्षभन्दा लामो समय एनडीआईले संसारभरका नागरिकसँग एउटा खुला राजनीतिक वातावरण निर्माण गर्न काम गरेको छ, जसमा नागरिकले सक्रियरूपमा लोकतान्त्रिक अभ्यासमा सहभागी हुन सक्न् । यस इन्स्टिच्यूटले काम गर्ने विधिमा संसद र राजनीतिक दल, सरकार र नागरिकलाई जोड्ने मध्यस्थता गर्ने संस्थासँग काम गर्ने विधि अपनाइरहेको छ ।

राजनीतिक दलले प्रभावकारीरूपमा काम गर्दा धेरै स्वार्थलाई एकै ठाउँमा ल्याएर नागरिकका स्थानीय चासोलाई राष्ट्रिय सन्दर्भको आलोकमा प्रस्तुत गर्छन् । सार्वजनिक नीतिलाई नियन्त्रण र प्रभावित पार्ने खोज्ने पहलमार्फत राजनीतिक दलले मध्यस्थकारी संस्थाको भूमिका खेली सामाजिक समूहलाई सरकारी संस्थासँग जोड्छन् । महत्वपूर्ण विधेयकमा उनीहरूले आफ्नो समर्थन व्यक्त गर्छन् । आम सर्वसाधारणको भलाइ हुने विषय र उनीहरूको हितलाई अगाडि बढाउँछन् । साथै, लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा नागरिकसँग सूचना आदान-प्रदान गर्ने, उनीहरूका चासोमा प्रतिक्रिया जनाउने, राष्ट्रिय र आफ्नो क्षेत्रका नागरिकको हितलाई प्रतिबिम्बित गर्ने कानून र नीतिको निर्माण गर्ने र कार्यपालिकाको कामको सुपरीवेक्षण गर्नेजस्ता काममा संसदले एकदमै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । संसदमा बन्ने संस्थागत नियम, त्यहाँ हुने वार्ता र तय हुने विषयसूची प्रायजसो संसदीय समूह वा ककशले बनाउँछन् वा त्यसको वरिपरि रहेर नै बन्छन् । बहुमत र अल्पमतमा रहेका संसदीय समूहका जिम्मेवारी र भूमिकाका बारेमा औपचारिक र अनौपचारिक प्रचलन र मानकले नै व्यवस्थापिकालाई शासन व्यवस्थाको बारेमा अर्थपूर्ण बहसको वैधानिक थलोको रूपमा नागरिक र पार्टीले कतिसम्म ठान्छन् भन्ने विषयको

निर्धारण हुन्छ । यसका साथै पार्टीले वाचा गरेका नीति हासिल गर्नको लागि काम गर्ने, निर्वाचन क्षेत्रका समस्याको समाधान गर्ने र आफ्ना सफलताको बारेमा प्रचार-प्रसार गर्ने प्राथमिक माध्यम संसदीय समूह नै बन्छन् । संसदीय समूहलाई आन्तरिकरूपमा व्यवस्थित गर्ने, विधायकी मुद्दाको विकास गर्ने र हासिल गर्न प्रयास गर्ने, प्रभावकारी जनसम्पर्क बढाउने र संसदभन्दा बाहिर रहेका पार्टीका संरचनासँग प्रभावकारीरूपमा सञ्चार गर्नको लागि एनडीआईका कार्यक्रमले बढी मद्दत गरिरहेका छन् ।

राजनीतिक संवेदनशीलताले गर्दा विशेषगरी आन्तरिक निर्णय प्रक्रिया, एकता र अनुशासनजस्ता संसदीय समूहको आन्तरिक कार्य सञ्चालनका विषय प्रायः गोप्य नै राखिन्छन् । इन्स्टिच्यूटको सैद्धान्तिक र व्यवहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र श्रृंखलामा हालसालै थपिएका प्रकाशनले संसदीय समूहको कामको बारेमा प्रकाश पार्दछ । यसमा उक्त संसदीय समूहलाई असर पार्ने नियम र कार्यविधि, दल र तिनका संसदमा रहेका प्रतिनिधिबीचको सम्बन्ध, र निर्वाचित प्रतिनिधिले संसदभित्र आफूलाई कसरी संगठित गर्छन् भन्ने बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस दस्तावेजको लागि आवश्यक अध्ययन गरी मद्दत गर्ने र यसमा प्रारम्भिक खाकामा प्रतिक्रिया जनाउनु हुने सबैप्रति यस इन्स्टिच्यूट आभारी रहेको छ ।

केनेथ वोल्लाक
अध्यक्ष

इभान डोहोर्ती
वरिष्ठ एसोसिएट

राजनीतिक दलसम्बन्धी कार्यक्रम निर्देशक

लेखकका बारेमा

नर्म केल्ली, पीएचडी, अष्ट्रेलियन नेशनल विश्वविद्यालयमा रहेको सेन्टर फर डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युसन्समा संलग्न हुनुहुन्छ। डा. केल्लीले राजनीतिक पार्टीको विकास र उमेदवारको तालिमजस्ता राजनीतिक विषयवस्तुमा तालिम सञ्चालन गर्नुहुन्छ। अफगानिस्तान, सोलोमन आइल्यान्ड्स, पापुवा न्युगिनी र इन्डोनेसियामा उहाँले स्थलगत रूपमा काम गर्नुभएका केल्ली वेलिङ्टन, न्यूजिल्यान्डमा काम गर्नुहुन्छ। उहाँ सन् १९९७ देखि २००१ सम्म अष्ट्रेलियन डेमोक्रेटलाई प्रतिनिधित्व गर्दै पश्चिमी अष्ट्रेलियाको व्यवस्थापकीय परिषद्को सदस्य हुनुहुन्थ्यो। संसदको कार्यकाल सकिएपछि उहाँ सन् २००१ देखि २००३ सम्म अष्ट्रेलियन डेमोक्रेटको राष्ट्रिय अधिकारी हुनुहुन्थ्यो र एक कार्यकालको लागि त्यसको राष्ट्रिय उपाध्यक्ष पनि हुनुहुन्थ्यो। डा. केल्ली सन् २००१ को संघीय निर्वाचनको लागि डेमोक्याटको पश्चिमी अष्ट्रेलियाको अभियानको निर्देशक पनि हुनुहुन्थ्यो। उहाँले अष्ट्रेलियाको निर्वाचन प्रणालीमा सुधारको विषयमा अष्ट्रेलियन नेशनल विश्वविद्यालयको राजनीतिकशास्त्र कार्यक्रममार्फत विद्यावारिधी सम्पन्न गर्नुभएको थियो।

सेफाकोर आशियागबोर नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युटको राजनीतिक दलक कार्यक्रमको वरिष्ठ सल्लाहकार हुनुहुन्छ। इन्स्टिच्युटले विश्वभर कार्यान्वयन गर्ने राजनीतिक दलसम्बन्धी कार्यक्रमको तर्जुमा गर्न उहाँले प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्नुहुन्छ। साथै, उहाँले शिशु लोकतन्त्र रहेका देशमा राजनीतिक दलको विकासलाई प्रभावित पारेका सवालमा अध्ययन पनि सञ्चालन गर्नुहुन्छ। इन्स्टिच्युटले प्रकाशित गरेको राजनीतिक दलको लोकतान्त्रिक कार्य सञ्चालनको लागि न्यूनतम मापदण्डमा उहाँले योगदान गर्नुभएको छ र पार्टीले आन्तरिक रूपमा उमेदवार चयन गर्ने सम्बन्धमा तुलनात्मक अध्ययन गर्नुभएको छ। एनडीआईमा आशियागबोरको संलग्नता उप-साहारा अफ्रिकामा केन्द्रित भएर भएको थियो। उहाँले घाना र मलावीमा स्थलगत रूपमा विभिन्न पदमा रहेर काम गर्नुभएको थियो र अफ्रिका महादेशभरि भ्रमण गर्नुभएको थियो। त्यस क्रममा उहाँले राजनीतिक दलको विकास, दोहनकारी उद्योगको व्यवस्थापन, महिलाको राजनीतिक सहभागिता, निर्वाचन अनुगमन र व्यवस्थापकीय विकासजस्ता क्षेत्रमा भएका क्षमता विकास र अध्ययनका कार्यक्रमको व्यवस्थापन गर्नुभएको छ। उहाँले पार्टीको आर्थिक व्यवस्थापनको विषयमा भएको एउटा बृहत् अध्ययनको सुपरीवेक्षण गर्नुभएको थियो र चारओटा अफ्रिकी देशमा सुधारलाई प्रबर्द्धन गर्न भएका पहलबारे एउटा प्रतिवेदन लेख्नु भएको थियो।

परिचय

राजनीतिक दलले लोकतान्त्रिक समाजको एक महत्वपूर्ण जग बनाउँछन् । उनीहरूले सर्वसाधारण नागरिकका रूचिलाई एकीकृत गर्छन्, नीतिगत विकल्पका रूपमा प्रष्टता ल्याउँछन् र राजनीतिक सहभागिताको लागि संरचना उपलब्ध गराउँछन् । त्यसका साथै उनीहरूले राजनीतिक नेतृत्वलाई प्रशिक्षित गरी चुनावमा सहभागी गराउँछन् जसबाट सरकारका संस्थामा केही तहको नियन्त्रण कायम हुन सकोस् । राजनीतिक दल बहुमतमा हुँदा सरकार बनाउने संगठनात्मक आधार दिन्छ भने अल्पमतमा हुँदा सक्षम प्रतिपक्ष वा बैकल्पिक सरकारको लागि तयार रहन्छन् । निर्वाचित भइसकेपछि उमेदवारले लोकप्रिय चुनावी जनादेशको वैधानिकता भएका नीतिगत विषयलाई प्रतिनिधित्व गर्छन् जसले व्यवस्थापिकामा आफ्नो पार्टीको स्वार्थलाई बढावा दिन्छ । संसदमा हुँदा एकै पार्टीका सांसदले^१ प्रायजसो एउटै संसदीय समूह वा ककशमा आबद्ध हुन्छन् जुन संसदमा दललाई संगठित गर्ने प्राथमिक माध्यम हो ।^२ त्यसैले प्रभावकारी र प्रतिनिधिमुलक राजनीतिक दलको गठन र व्यवस्थापकीय काम कारवाहीलाई कुशलतापूर्वक संगठित र व्यवस्थित गर्नको लागि प्रभावकारी संसदीय समूह अति नै महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

संसदको संस्थागत विकासको लागि पार्टीका ककशले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भए पनि उनीहरूको बैठक उक्त व्यक्ति तवरमा बस्छ जसले गर्दा उक्त बैठकलाई सार्वजनिक निगरानीमा राख्न सकिँदैन । त्यस्तै पार्टीका ककशका बैठकसम्बन्धी नियम प्रायः आन्तरिक पार्टी दस्तावेज हुन्छन् र कहिलेकाहीँ ती दस्तावेज सार्वजनिक पनि हुन सक्छन् । त्यसका साथै विशेष गरी प्रभुत्वशाली नेतृत्व समूह वा संसदीय समूहको काम सञ्चालन गर्नको लागि स्थापित मान्यता भएको अवस्थामा लेखिएका नियम व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन्छन् भन्ने पनि छैन ।

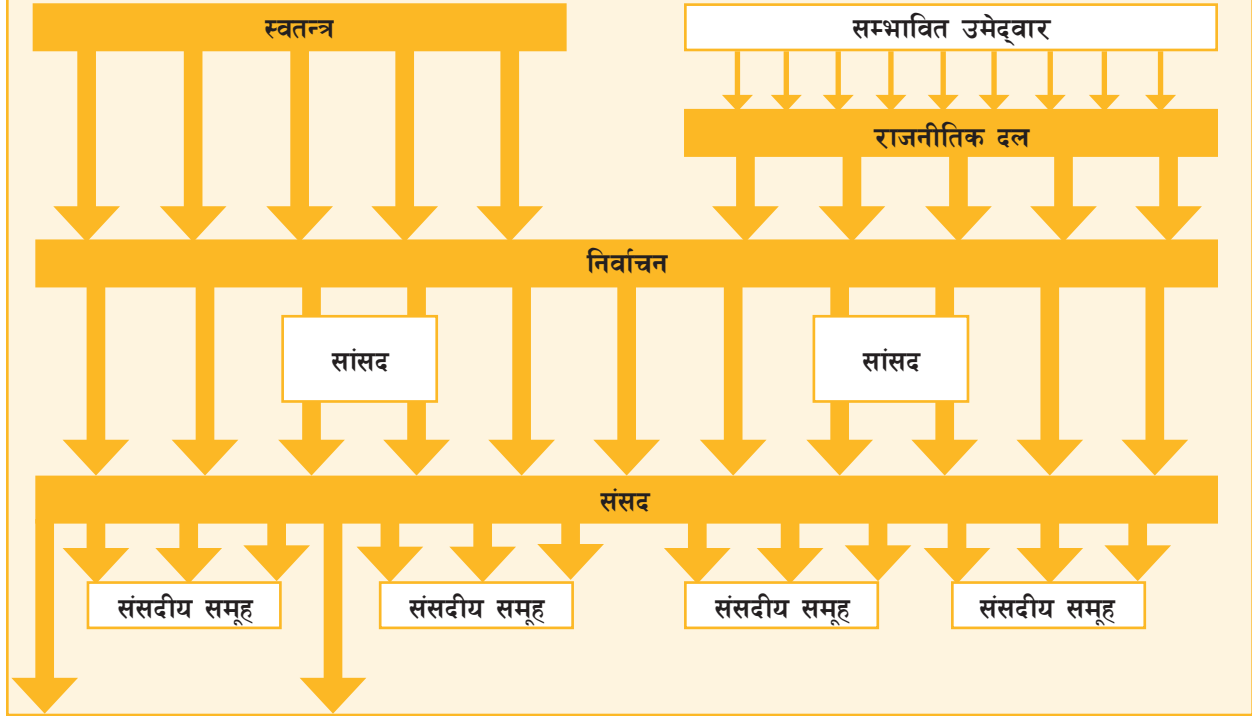
राजनीतिक संवेदनशीलताले गर्दा विशेष गरी आन्तरिक निर्णय प्रक्रिया, एकता र अनुशासनजस्ता संसदीय समूहको आन्तरिक कार्य सञ्चालनका विषय प्रायः गोप्य नै राखिन्छन् । ती समूहले आन्तरिकरूपमा कसरी आफूलाई संगठित गर्छन् आ-आफ्ना पार्टी मुख्यालय र एक अर्कासँग कसरी आफूलाई

सम्बन्ध राख्छन् भन्ने क्षेत्रमा पनि विश्लेषणको कमी भएको पाइन्छ । प्राज्ञिक दस्तावेज, एनडीआईका छानिएका स्थलगत कार्यालयलाई पठाइएको प्रश्नावली र भूतपूर्व निर्वाचित र पार्टीका पदाधिकारीसँगको अन्तर्वार्ताको आधारमा यो अध्ययनले संसदीय समूहको बारेमा प्रकाश पार्ने खोजेको छ । यसले दल र तिनका संसदमा रहेका प्रतिनिधिवीचको सम्बन्ध र निर्वाचित प्रतिनिधिले संसदभित्र आफूलाई कसरी संगठित गर्छन् भन्ने बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

संसदमा पार्टीको प्रतिनिधि भएर वा स्वतन्त्ररूपमा निर्वाचित हुनको लागि आवश्यक पर्ने प्रक्रियाको तुलनाले उमेदवारलाई निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्न पक्ष र निर्वाचित भएपछि संसदमा संगठित हुन उत्प्रेरित गर्ने पक्षको बारेमा बुझाउँछ । चित्र १ मा देखाइए जस्तै निर्वाचनमा खडा हुन उपयुक्त उमेदवारको चयनको लागि राजनीतिक दलले एक परीक्षण प्रक्रिया प्रदान गर्छन् । मजबुत पार्टी प्रणालीमा पार्टीले राजनीतिक रेखामा वाम, मध्य, दक्षिणपन्थी भनी चिनिने विभिन्न वैचारिक समूह र महिलावादी, वातावरणवादीजस्ता समूहलाई ध्यानमा दिई पार्टीका घोषणापत्र बनाउँछन् । यसले मतदातालाई उनीहरूको व्यक्तिगत सिद्धान्त र मान्यतामा आधारित भएर छान्नको लागि प्रष्ट विकल्प प्रदान गर्छन् । त्यसका साथै निर्वाचनमा सफल उमेदवारले संसदमा भएका आफ्नो पार्टीका समूहसँग सहजै मिल्छन् । यसले संसदीय काम कारवाहीमा संयोजनकारी भूमिकालाई सहजीकरण गर्छ र मतदातालाई उनीहरूको मत कसरी प्रतिनिधित्वमा परिणत भयो भन्ने बारेमा सजिलोसँग बुझाउँछ । यसको विपरीत स्वतन्त्र सांसदले पूर्व चयन प्रक्रियामा सहभागी हुनु पर्दैन र उनीहरू निर्वाचित भएपछि पनि विचार मिल्ने संसदीय समूहमा सहभागी हुनसक्छन् भन्ने सुनिश्चित हुँदैन ।

यस ढाँचाअनुसार निर्वाचन प्रक्रियामा राजनीतिक दलको उपस्थितिले प्रष्ट रूपमा कम्तीमा तीन फाइदा हुन्छन् । पहिलो, पार्टीका उमेदवारको पूर्व परीक्षण हुन्छ, जसलाई चयन पूर्वको प्रक्रिया मान्न सकिन्छ । यस प्रक्रियाले उनीहरूलाई खरोरूपमा तयार गर्छ र सैद्धान्तिकरूपमा निर्वाचनमा सामेल हुने उमेदवारको गुणस्तरलाई बढाउँछ । जुन स्वतन्त्र उमेदवारको चुनावमा खडा हुने बाटोमा उपलब्ध

चित्र १: व्यवस्थापिकामा पूर्व चयन प्रक्रिया^३

हुँदैन । यस प्रक्रियाले संसदीय अङ्गको विविधतालाई पनि बढाउन मद्दत गर्दछ । उदाहरणको लागि बढ्दो संख्याका लोकतान्त्रिक व्यवस्था भएका देशमा नागरिकले महिलाको बढ्दो सहभागिताको माग गरिरहेका छन् । उक्त सहभागिता कुनै संसदीय सिटलाई आरक्षण गरेर वा पार्टीले कम्तीमा न्यूनतम प्रतिशत स्थानमा महिलालाई उमेदवार बनाएर गर्नुपर्ने माग हो । उदाहरणको लागि सन् २००६ मा गाजा र पश्चिमी तटमा भएको व्यवस्थापकीय निर्वाचनमा पहिलो तीन उमेदवारमध्ये एकजना महिला र त्यसपछिको चार नाममा अर्को महिला, यसैगरी त्यसपछिका हरेक पाँच नाममा एकजना महिलाको उमेदवारीलाई कानुनबाटै सुनिश्चित गरेको थियो । यसरी कानुनबाटै आरक्षण तोकिएका केही देशमध्ये अफगानिस्तान, बेल्जियम, इराक, इन्डोनेसिया र सर्बिया हुन् ।

कानुनीरूपमा आरक्षणको व्यवस्था नगरिएका देशमा पार्टीले स्वेच्छिकरूपमा महिलालाई प्रोत्साहित गर्ने नीति लागू गर्नसक्छन् जुन पार्टीको महिला संगठन, आरक्षण, नेतृत्वमा सहभागिता र चयन पूर्वका नियमबाट हासिल गर्नसक्छन् । बेलायतमा कानुनले नै राजनीतिक दललाई महिलाको

सहभागिता बढाउने व्यवस्था उपयोग गर्नको लागि अनुमती दिन्छ । यदि यस्तो कानुनले महिलाको सहभागिता बढाउन अनुमती नदिने हो भने बेलायतको लेबर पार्टीको महिलाको मात्रै छोटो सूची तयार गरी निश्चित क्षेत्रबाट महिलालाई मात्रै सहभागी बनाउने निर्णय लैङ्गिक विभेदसम्बन्धी कानुन अन्तर्गत गैरकानुनी ठहर्छ । अष्ट्रेलियाको लेबर पार्टीको सकारात्मक विभेदसम्बन्धी व्यवस्थाले महिलालाई जित्न सकिने भनी वर्गीकरण गरिएका क्षेत्रमध्ये कम्तीमा ४० प्रतिशत क्षेत्रमा महिलालाई उमेदवार बनाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ (बक्स १ हेर्नुहोस्) । दक्षिण अफ्रिकाको अफ्रिकन नेशनल कांग्रेसको पार्टीको आन्तरिक आरक्षण नीति बमोजिम उमेदवारको सूचीमा कम्तीमा ५० प्रतिशत महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै उक्त सूचीमा महिला र पुरुषलाई क्रमबद्ध रूपमा एकपछि अर्को गर्दै समावेश गर्नुपर्छ जसले गर्दा दुवै लिंगका उमेदवारको निर्वाचित हुने सम्भावना बराबर रहन्छ ।

दोस्रो, पार्टीसँग सम्बद्ध उमेदवारले पार्टीले उपबन्ध गराउने स्रोतबाट निर्वाचन अभियानको क्रममा लाभ लिन सक्छन् । यदि सरकारमा निर्वाचित भएमा के गर्ने भन्नेमा

बक्स १: अष्ट्रियन लेबर पार्टीमा सकारात्मक विभेदको अभ्यास

अष्ट्रेलियाली संसदमा महिलाको उपस्थिति बढाउनको लागि अष्ट्रेलियन लेबर पार्टी (एएलपी)ले केन्द्रिय नियमको अधीनमा रही सकारात्मक विभेदका कार्यक्रम लागू गरेका छन्। पार्टीको राष्ट्रिय विधान^५ मा उल्लेख गरिए बमोजिम नीति यस प्रकार रहेको छ :

१०. एएलपी पार्टीमा रहेका महिला र पुरुषले बराबरको साभेदारीमा काम गरून् भन्ने सवालमा प्रतिबद्ध रहेको छ। पार्टी संगठनका सबै तहमा र पार्टीको तर्फबाट हासिल गरिएको सार्वजनिक पदमा बराबर महिला र पुरुष समावेश गर्नु पार्टीको उद्देश्य रहेको छ। यो लक्ष्य हासिल गर्नको लागि पार्टीले ४० : ४० : २० को बृहत् सकारात्मक विभेदको नमुनालाई प्रयोग गरेको छ। यसअन्तर्गत पार्टीका पदमा कुनै पनि लिङ्गका व्यक्ति कम्तीमा पनि ४० प्रतिशत पदस्थ (पन हुनुपर्छ)।

पार्टीका पद

क) सार्वजनिक पदका लागि गरिने पूर्व चयनको बाहेक पार्टीका केन्द्रिय र राज्य तहका निकायले गर्ने सबै निर्वाचनमा चयन हुने खाली पदको संख्या तीन वा त्योभन्दा बढी छ। ती सबै निर्वाचनले सकारात्मक विभेदको ढाँचालाई पालना गर्नुपर्छ। यदि पर्याप्त संख्यामा कुनै पनि लिङ्गका उमेदवारले मनोनयन दर्ता गराएको खण्डमा ती पदमा कम्तीमा ४० प्रतिशत महिला र ४० प्रतिशत पुरुष हुनुपर्छ, यसलाई आधारभूत अधिकार पनि भनिएको छ। आधारभूत संख्याको निर्धारण गर्दा आधाभन्दा बढीको अंश आएमा आधारभूत अधिकारको मात्रा त्योभन्दा ठूलो पूर्ण संख्या रहन्छ र यदि अंश आधाभन्दा सानो आएमा त्योभन्दा सानो पूर्ण संख्या रहन्छ।

सार्वजनिक पदको लागि पूर्व चयन

ग) संघीय र राज्यको तहमा हुने सार्वजनिक पदको लागि हुने निर्वाचनको लागि हुने पूर्व चयन प्रक्रियाले सकारात्मक विभेदको ढाँचाको नियम १०(ग) को परिपालना गर्नुपर्छ।

सिद्धान्त

अ) यस नियमको मनसाय त्यस्तो नतिजा निकाल्नु हो, जसअनुसार लेबर पार्टीले हासिल गर्ने सार्वजनिक पदमा कम्तीमा ४० प्रतिशत महिला र ४० प्रतिशत पुरुष हुन्छन् (न्यूनतम लक्ष्य)।

आ) सन् २०१२ जनवरी १ भन्दा पछाडि गरिने कुनै पनि पूर्व चयन निर्वाचनमा न्यूनतम लक्ष्यको शर्त लागू हुनेछ।

इ) लेबर पार्टीले हासिल गर्ने अन्य २० प्रतिशत सिट कुनै पनि लिङ्गका व्यक्तिले प्राप्त गर्न सक्नेछन्।

प्रष्ट नीतिगत दिशा रहेको छ भने पार्टीको घोषणापत्रमा आधारित भएर यी उमेदवारले नीतिगत रूपमा एकमत व्यक्त गर्छन्। स्थापित पार्टीबाट उमेदवार बन्दा मतदाताले पार्टी र त्यसको नीतिगत धारको बारेमा पहिला नै केही थाहा पाएका हुन्छन् भन्ने उनीहरूले अनुमान गर्नसक्छन्। यसले गर्दा उनीहरूले अहिलेका सवालमा ध्यान दिने र आफ्ना सन्देशलाई त्यही अनुकूल तय गर्नसक्छन्। अर्कोतर्फ स्वतन्त्र उमेदवारले आफ्नो पृष्ठभूमिको बारेमा बढी जानकारी दिनुपर्छ।

तेस्रो, जब व्यवस्थापिकामा पार्टीबाट निर्वाचित सदस्यको प्रवेश हुन्छ उनीहरूले आफ्ना पार्टीका सदस्यको समूहमा

संगठित हुन्छन् र सम्भवतः अन्य पार्टीका समूहसँग गठबन्धन गर्छन्। संसदीय व्यवस्थामा बलियो र स्थिर सरकार निर्माणको लागि पार्टीको प्रतिनिधित्वमा आधारित समूहले जगको रूपमा काम गर्छन्। अर्कोतर्फ स्वतन्त्र उमेदवारले भने अन्य संसदीय समूहभन्दा बाहिर बस्ने कि स्वतन्त्र सांसदको छुट्टै संसदीय समूहमा संगठित हुने वा अन्य कुनै विद्यमान समूहमा संलग्न हुने भन्ने विषयमा निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो अनिश्चिततामा स्वतन्त्र सांसद संगठित हुने, छुट्टिने वा उनीहरूले पुनः समूह बनाउने भन्नेबारे तरलता थपिँदा संसदमा आउन सक्ने अस्थिरताको बारेमा जानकारी पाउँछन्।

परिभाषाअनुसार नै स्वतन्त्र सांसद अनुशासन र एकताजस्ता विषयमा सम्बन्ध राख्दैनन् र बृहत्तर पार्टी लक्ष्य र नीतिको लागि आफ्ना धारणासँग सम्झौता गर्नु पर्दैन । संसदीय प्रक्रियाले दिने हदसम्म स्वतन्त्र सांसदले अन्य दलका सांसदको सहयोगमा कुनै पनि संसदीय पहललाई अगाडि बढाउन सक्छन् । त्यसका साथै विभिन्न पार्टीबीच संसदमा प्रतिनिधित्वको सवालमा सानो अन्तर भएको अवस्थामा स्वतन्त्र सांसदले संसदीय समूहबीच मध्यस्थता गरेर सम्झौता गराई संसदको विधायकी भूमिकामा उल्लेखनीय प्रभाव पार्न सक्छन् । उदाहरणको लागि सन् २०१० मा अष्ट्रेलियाको संसदमा कुनै पक्षको स्पष्ट बहुमत आएन । लेबर र लिब्रल/नेशनल गठबन्धन दुवैको ७२/७२ सांसद निर्वाचित भए । लेबर पार्टीले तएक्त व्यक्तिला स्वतन्त्र र एक ग्रीन पार्टीका प्रतिनिधिसँग सम्झौता गरी सरकार गठन गरे । सांसदको कूल संख्याका १५० रहेकोमा ती चारजना सांसदले राजनीतिक प्रक्रियामा आफ्नो संख्याको तुलनामा धेरै ठूलो प्रभाव पार्न सकेका थिए । यद्यपि, व्यवस्थापकीय अङ्गमा बहुमतले निर्णय गर्ने भएकाले स्वतन्त्र सांसदको लागि महसुस गर्न सकिने विधायकी सफलता वा संसदमा उल्लेखनीय प्रभाव पार्ने अवसर भने कम नै हुन्छ ।

यसको विपरीत पार्टीका ककश संसदीय राजनीतिका प्रायः अदृश्य रहने इउक्त व्यक्तिन हुन् जहाँ बिस्तृत नीति र विधेयक तयार गरिन्छन् । औपचारिकरूपमा मान्यता प्राप्त संसदीय समूहलाई उनीहरूको कार्य सञ्चालनको लागि सार्वजनिक वित्तमा पहुँच र संसदका कामलाई एउटा स्वरूप दिनको लागि अवसर प्रदान गर्ने लगायतका निश्चित सुविधाहरू प्रदान गरिएका हुन्छन् । त्यस्ता सुविधा स्वतन्त्र सांसद वा साना समूहलाई प्रदान नहुन सक्छ । आफ्नो पार्टीको प्रतिनिधित्व गर्दै ती ककशको भूमिका भनेको पार्टीको संसदीय नेतृत्व, मन्त्री र संसदीय समितिका पदको लागि निर्वाचित गर्ने, बिस्तृत नीति तयार गर्ने र संसदीय काम कारवाहीको लागि रणनीतिको सम्बन्धमा निर्णय गर्ने हुन् । प्रायः अधिकांश अवस्थामा ककशका सदस्य पार्टीका सार्वजनिक आवाज हुन्छन् र पार्टीको लागि दैनिक रूपमा प्रवक्ताको रूपमा पनि काम गर्छन् । धेरै मतदाताको लागि कतिपय अवस्थामा पार्टीसँगको एकमात्रै सम्पर्क उक्त पार्टीको ककश वा त्यसका सदस्यसँगको सम्पर्क मात्रै हुन्छ । राजनीतिक दलको तर्फबाट महत्वपूर्ण भूमिका निभाउने भएकाले नीति निर्माणको लागि जिम्मेवार पार्टीका अन्य

संरचनासँगको सहकार्यमा नीति बनाउन ठूलो जिम्मेवारी हुन्छ । नीतिको निर्माण भइसकेपछि त्यसको प्रतिरक्षा गर्ने जिम्मेवारी पनि उनीहरूकै हुन्छ । पार्टी र मतदाताको बीचमा द्वारपालको रूपमा रहने भएकाले ककशले संसदमा बहस भइरहेका विषयमा संसद बाहिरका पार्टी सदस्य र पदाधिकारीसँग नजिकबाट सहकार्य गर्ने र परामर्श लिने गर्नुपर्छ ।

ककशको निर्णयले सांसदले गर्ने व्यवहारलाई प्रभावित गर्ने भएकाले त्यसले लोकतान्त्रिक विधिबाट निर्वाचन क्षेत्रको बृहत् जनमतबाट निर्वाचित सांसदमाथि पार्टीको नियन्त्रण र जवाफदेहीताको विषय पनि उठाउँछ । त्यसैले यस दस्तावेजले ध्यान दिने अर्को सवाल भनेको प्रतिनिधि, गुठियार र वैचारिक प्रतिनिधित्वका विभिन्न नमुनाको बारेमा चर्चा गर्नु रहेको छ, जसलाई सांसदले व्यवस्थापिकामा आफ्ना कार्यलाई व्याख्या गर्नको लागि प्रयोग गर्नसक्छन् । ती विषयले एक सांसदलाई सम्भावित द्वन्द्वमा पार्न सक्ने स्थितिको पनि सिर्जना गर्नसक्छन् ।

प्रतिनिधित्व

विचार व्यक्त गर्नु हरेक व्यक्तिको अधिकार हो। आफूले प्रतিনিधित्व गरेको क्षेत्रका व्यक्तिको सारगर्भित र सम्मानजनक विचारलाई सुन्दा प्रतিনিधि खुशी हुनुपर्छ र त्यसका साथै गम्भीरताका साथ विचार गरिनुपर्छ। अधिकार प्राप्त निर्देशन जारी गरिएको आदेशलाई आफ्ना प्रष्ट न्यायोचित विश्वास र विवेकको प्रतिकूल हुँदा पनि बिना सोचविचार र अप्रत्यक्ष रूपमा पालना गर्नुपर्ने र त्यसको पक्षमा पैरवी गर्नुपर्ने बाध्यता यो भूमिको कानूनको नजरमा यसभन्दा अगाडि नभएका कुरा हुन्, जुन हाम्रो संविधानको व्यवस्था र मर्मको बारेमा गरिएका आधारभूत गल्तीबाट आएका हुन्।

- ई. बुर्क, ब्रिस्टोलका मतदान प्रतিনিधिलाई दिएको भाषण, १७७४ नोभेम्बर ३

मध्ययुगीन स्पेनमा सहरले संसदको हरेक बैठक अगाडि आफ्ना प्रतিনিधिलाई बिस्तृतमा मार्गदर्शन प्रदान गर्दथे। उनीहरूले आफ्ना प्रतিনিधिलाई सार्वजनिक रूपमा दस्तावेज प्रमाणित गर्ने व्यक्तिबाट शपथ लिन लगाउँथे। जसमा प्रतিনিधिलाई मार्गदर्शनभन्दा यताउता जान पनि मिल्दैनथ्यो र कार्यादेशलाई नाघ्न पनि मिल्दैनथ्यो। यस अभ्यासलाई अत्यावश्यक कार्यादेशको रूपमा चिनिन थालियो। यो प्रतিনিधिमुलक ढाँचाको प्रतितिधित्वको उदाहरण हो। यसमा सांसदले आफ्नो व्यक्तिगत विश्वास, निर्णय र मूल्य मान्यताका बाबजुद आफ्नो क्षेत्रका नागरिकको धारणालाई प्रतिबिम्बित गर्दछन्। यस्तो अवस्थामा प्रत्यक्ष लोकतन्त्रको ढाँचालाई व्यावहारिकरूपमा कार्यान्वयन गर्नको लागि जनसंख्या ठूलो हुन्छ। यस्तो अवस्थामा यो ढाँचाको प्रयोग गरिन्छ, जसमा सांसद नागरिकको इच्छालाई व्यक्त गर्ने एउटा माध्यम मात्रै बन्छन्। आजकल धेरै सांसदले उनीहरूले 'आफ्ना निर्वाचन क्षेत्रका नागरिकको चाहनालाई प्रतिबिम्बित गरेको' भन्ने गरे पनि त्यो राजनीतिक उपयोगको दृष्टिकोणबाट मात्रै भनिएको हो न कि प्रतितिधिमुलक तरिकाले काम गर्ने काम गर्ने भावना भएर भनिएको हो।

आधुनिक समयका राष्ट्र राज्यको विकास हुँदै गर्दा

प्रतितिधित्वका सिद्धान्तको पनि विकास हुँदै गयो। बुर्कले ब्रिस्टोलका मतदान प्रतितिधिलाई दिएको भाषणमा जबर जस्त रूपमा व्यक्त गरिएको भावना उदार लोकतान्त्रिक सिद्धान्त हो। या सिद्धान्तअनुसार प्रतितिधि निर्वाचित भएपछि उनीहरूले आफ्नो क्षेत्रका नागरिकलाई मात्रै होइन कि देशलाई नै प्रतितिधित्व गर्छन्। देशको हित निश्चित क्षेत्रको हितभन्दा माथि र कतिपय अवस्थामा फरक पनि हुन्छन्। त्यसैले अत्यावश्यक कार्यादेश लोकतन्त्र र बुर्कले पैरवी गरेको प्रतितिधित्वको कार्यादेशसँग असङ्गत रहेको रूपमा हेरियो।

बुर्कले ब्रिस्टोलका मतदान प्रतितिधिलाई दिएको मन्तव्य आधुनिक राजनीतिक दलको उदय हुनुभन्दा अगाडिको समयको हो। त्यसैले उनले प्रतितिधित्वको प्रतितिधि र गुठियार ढाँचाको बारेमा मात्रै फरक छुट्याए पुग्यो। बुर्कले प्रवर्द्धन गरेको गुठियार ढाँचाको प्रतितिधित्वमा मतदाताले निर्णय गर्ने जिम्मेवारी निर्वाचित सांसदलाई दिनुपर्छ। जब सांसद निर्वाचित हुन्छन् तब उनले आफ्नो सीप र विवेकको प्रयोग गरी आफ्नो क्षेत्रका नागरिकको हितमा काम गर्छन्। बुर्कले आफ्नो चर्चित भाषणमा भने जस्तै 'तपाईंले एकजना प्रतितिधि छान्नु हुन्छ तर, जब उसलाई चयन गर्नुहुन्छ ऊ ब्रिस्टोलको सदस्य होइन ऊ त संसदको सदस्य हो।'

पार्टी राजनीतिको विकाससँगै प्रतितिधित्वको तरिकामा अर्को आयाम थपियो। स्थानीय प्रतितिधिलाई प्रतितिधि वा गुठियारको रूपमा चयन गर्नुको साटो धेरै लोकतान्त्रिक देशमा आफ्नो प्रतितिधि चयन गर्नको लागि राजनीतिक दलको चयन गर्छन्। पार्टी प्रणाली कतिको मजबुत छ र कस्तो निर्वाचन प्रणालीको प्रयोग गरिइरहेको छ त्यसको आधारमा उमेद्वार निर्वाचनमा व्यक्तिगतरूपमा सानो भूमिकामा मात्र सीमित हुनसक्छन्। मूल प्रतिस्पर्धा भनेको पार्टीका नेतृत्व र नीतिको बीचमा हुनसक्छ। त्यस्तो परिस्थितिमा मतदाताले प्रतिस्पर्धी पार्टीको वैचारिक आधार र घोषणापत्रलाई मध्यनजर गरी आफ्नो निर्णय दिन्छन्। यसैगरी बलियो पार्टी प्रणाली भएका देशमा हरेक पार्टीले के गर्न चाहेको हो भन्ने प्रष्ट हुन्छ। त्यसैले आफ्ना नीतिको बलमा निर्वाचित भएको राजनीतिक दललाई उसले ती नीतिको कति कार्यान्वयन गर्‍यो भन्नेमा

बक्स २ : राजनीतिक इन्नियरिडको उदाहरण

इन्डोनेसिया - पार्टीले दुई तिहाई प्रदेशमा र हरेक प्रदेशका दुई तिहाई नगरपालिकामा शाखा कार्यालय खोल्नुपर्छ । हरेक नगर पार्टी कार्यालयमा कम्तीमा १ हजार सदस्य हुनुपर्छ ।^{१०}

नाइजेरिया - पार्टीका संघीय कार्यकारी समितिका सदस्य विभिन्न प्रदेशको हुनुपर्छ र जम्मा प्रदेशको संख्याको कम्तीमा दुई तिहाइको प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ ।^{११}

रुस - राजनीतिक दलले क्षेत्रीय कार्यालय स्थापना गर्नुपर्छ र जम्मा ८९ क्षेत्रमध्ये कम्तीमा ४५ क्षेत्रमा न्यूनतम ५०० सदस्य हुनुपर्छ ।^{१२}

थाइल्यान्ड - तोकिएका चार क्षेत्रमध्ये हरेकमा कम्तीमा ५ हजार सदस्य भएको शाखा संरचना हुनुपर्छ ।^{१३}

मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । प्रतिनिधित्वको वैचारिक ढाँचाबमोजिम संसदीय समूहको एकताको विशेष महत्व रहन्छ किनकि उक्त पार्टीले आफ्ना नीतिगत लक्ष्यलाई कुन हदसम्म हासिल गर्न सक्छ भन्ने विषय त्यसले निर्धारण गर्दछ ।

निश्चय नै धेरै लोकतन्त्रमा राजनीतिक दल कुनै चमत्कारिक नेतृत्व वा सम्भ्रान्त शासकको सानो समूहको वरिपरि निर्माण भएको हुन्छ जसको नीतिगत प्रष्टता पर्याप्त हुँदैन । त्यस्तो अवस्थामा मतदाता नीतिको आधारमा भन्दा पनि व्यक्तिगत लाभ, नेताको लोकप्रियता र विज्ञापनजस्ता गैरवैचारिक अन्य पक्षबाट प्रभावित हुन्छन् । यसका साथै कतिपय अवस्थामा राजनीतिक दलले जातीयता र धर्मजस्ता सामाजिक विविधतालाई पनि प्रतिनिधित्वको अपेक्षालाई पनि पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । यस ढाँचाअनुसार पार्टीको समाजमा प्रष्ट आधारशीला छ र तिनले निश्चित स्वार्थ समूहलाई प्रतिनिधित्व गर्नुपर्छ । साधारणतया पार्टीलाई आफ्नो भित्री क्षेत्रमा बढी समर्थन हुन्छ र अन्य जनसांख्यिक समूहमा कम समर्थन प्राप्त हुन्छ (यसलाई शक्ति साभेदारीको ढाँचा पनि भनिन्छ) । पार्टीका मुख्य समर्थकलाई आकर्षित गर्ने नीति बनाउन र उनीहरू केन्द्रित अभियान गर्नको लागि सजिलो हुन्छ । त्यसपछि व्यवस्थापिकालाई त्यस्तो संस्थाको रूपमा लिइन्छ जहाँ बहस र सम्भावित गठबन्धनको सिर्जनाबाट ती विविधतालाई राष्ट्रिय उद्देश्यमा ढालिन्छ ।

बैकल्पिक रूपमा पार्टीलाई ती मतभिन्नतालाई आन्तरिक रूपमा समाधान गर्न प्रोत्साहन गरिन्छ वा उनीहरू बाध्य हुन्छन् (जसलाई राजनीतिक इउक्त व्यक्तियरिड

वा केन्द्रीकरण भनिन्छ) ।^{१४} यो हासिल गर्नको लागि प्रयोग गरिने विधि भनेको देशका निश्चित क्षेत्रबाट पार्टीका सदस्य अनिवार्यरूपमा हुनुपर्ने वा सामाजिक विविधतालाई प्रतिनिधित्व गर्ने उमेदवार हुनुपर्ने हो (बक्स २ हेर्नुहोस्) ।^{१५} यस्ता शर्तका उद्देश्य भनेको जातीय, धार्मिक र क्षेत्रीय तनावलाई समुदायको स्तरमा कम गर्ने जसले गर्दा पार्टीले केन्द्रियस्तरमा तुलनात्मकरूपमा सीमित हितलाई प्रतिनिधित्व गर्नमा ध्यान केन्द्रित गर्दा हुन सक्ने द्वन्द्व हुँदैनन् । त्यस्तो प्रणालीमा काम गर्दा पार्टीले आफूलाई धेरै नरुचाइएका क्षेत्रमा पनि बृहत् समर्थनको आधार विस्तार गर्नुपर्छ र क्षेत्रीय र भौगोलिक क्षेत्रका विविधतालाई समावेश गर्ने नीतिको विकास गर्नुपर्छ । तर, हरेक समुदाय र समाजमा विभिन्न रूचि, दृष्टिकोण, मूल्य मान्यता र विचार त भइहाल्छन् । यी विविधताले गर्दा नेतृत्वको एकजना व्यक्ति वा एउटा पार्टीले कुनै पनि समुदायलाई समग्रमा प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन ।

यसरी तर्जुमा गरिएको निर्वाचन प्रणालीले पार्टीलाई संगठित गर्ने विविध तरिकालाई प्रोत्साहित गर्न सक्दछ ।^{१६} लोकतान्त्रिक व्यवस्था भएका देशमा मतदाताले मूलतः पार्टीसँग र/वा पार्टीको सूची जारी हुने निर्वाचन प्रणाली भएका ठाउँमा पार्टीले आफ्ना उमेदवारलाई क्रमबद्धरूपमा प्राथमिकतामा राख्न सक्छन् । यस्तो अवस्थामा सम्भावित उमेदवारको लागि सबभन्दा महत्वपूर्ण अभियान भनेको पूर्वचयन प्रक्रियाको हो । यसबाट उसले सुरक्षित मानिएको निर्वाचन क्षेत्रबाट उमेदवारी दिन पाउन सक्छ वा बहुसदस्य हुने क्षेत्रमा पार्टीको तर्फबाट जारी हुने सूचीमा जित्न सकिने

बक्स ३: मतदाताले पार्टी रोज्छन् कि उमेदवार ?

इराक - इराकमा मतदाताले पार्टीलाई नै बढी रोज्छन् भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ । तर पार्टीको सूचीभित्र पनि मतदाताले व्यक्तिगत उमेदवारलाई छान्छन् भन्ने विषय पनि मननयोग्य छ ।

मोन्टेनेग्रो - मतदाताले व्यक्तिगत उमेदवारलाई नभइ पार्टीको सूचीलाई मत दिन्छन् । सामान्यतया मतदाताले पार्टी र/वा पार्टीको बलियो नेतालाई रोज्छन् । उमेदवारको सूची बुझाउने अधिकांश अवस्थामा राजनीतिक पार्टी नै हुने भएकाले पार्टीले उक्त सूचीमा उमेदवारको क्रम आफ्नो रूचिअनुसार निर्धारण गर्नसक्छन् ।

मोरक्को - उमेदवार/सांसदले पार्टीसँग आवद्ध हुनुपर्छ किनकि मतपत्रमा कुनै पनि उमेदवारको नाम हुँदैन, पार्टीको चिह्न मात्रै हुन्छ ।

नाइजेरिया - धेरै नाइजेरियाली मतदाताले पार्टीको घोषणापत्र र कार्यक्रमको बारेमा मतदान गर्नु अगाडि खासै जानक(री नहुने भएकाले आफूले पहिलादेखि नै चिनेका उमेदवारलाई मत दिन्छन् ।

पाकिस्तान - सामान्यतया मानिसले पार्टीलाई चिन्छन् तर यो सधैं लागू नहुनसक्छ ।

पेरू - यहाँ प्रायः मतदाताले पार्टीलाई भन्दा पनि उमेदवारलाई चयन गर्छन् । पार्टीले धेरै मत पाउनको लागि कलाकार, चर्चित खेलाडी, र सार्वजनिक क्षेत्रका अन्य व्यक्तिलाई चयन गर्छन् ।

दक्षिण अफ्रिका - निर्वाचनको लागि पार्टीको सूची प्रणाली प्रचलनमा रहेकाले मतदाताले सामान्यतया आफूले मन पराएको पार्टीलाई मतदान गर्छन् ।

स्थानमा नाम दर्ता गराउन सक्छ । विशेष गरी बन्द सूची पेश गर्ने प्रणालीका कारण मतदाताले पार्टीको नेतृत्व वा पार्टीका नीतिलाई छान्नेको हुनसक्छ न कि कुनै निश्चित उमेदवारलाई । यहाँ के तर्क गर्न सकिन्छ भने कुनै पनि सांसदले पार्टीलाई प्रतिनिधित्व गरिरहेको हुन्छ न कि आफ्ना क्षेत्रका नागरिकको ? । र बुर्केली अर्थमा गुठियार भएर त पक्कै पनि सांसदले प्रतिनिधित्व गर्ने त पक्कै हुँदैन । यदि सांसद सूचीबाट निर्वाचित कुनै सांसदले पार्टीको नीति विपरीत मतदान गरेमा मतदाताले आफूले मतदान गरेको पार्टीलाई उक्त सांसदले प्रतिनिधित्व नगरेको भनी घात गरिएको ठान्न सक्छन् ।

एनडीआईले १९ देशमा गरेको सर्वेक्षण^{१३}मा निर्वाचनसम्बन्धी नियमले मतदाताले पार्टीलाई (पार्टीले मनोनयन गरेका उमेदवारलाई समर्थन गर्ने) चयन गर्छन् वा व्यक्तिगत उमेदवारलाई मतदान गर्छन् (स्वतन्त्र उमेदवारको रूपमा वा पार्टीको उमेदवारको रूपमा) भन्नेमा ठूलो भूमिका खेल्छ । त्यस विचारलाई बक्स ३ मा दिइएका

केही तथ्यले पनि पुष्टी गर्छ । उमेदवारको नामसँगै पार्टीको पहिचान उल्लेख गरिन्छ कि गरिँदैन भन्ने विषयको सम्बोधन गरिएको मतपत्रको ढाँचा, अभियानको शैलीजस्ता पक्षले पनि पार्टीलाई वा व्यक्तिगत उमेदवारलाई बढी प्रचार-प्रसार गरिन्छ भन्ने विषयको निर्धारण गर्छन् । तर, तालिक १ मा देखाइएजस्तो निर्वाचन प्रणालीको प्रकार र पार्टीको आवद्धताको अन्तरसम्बन्ध नरहेको पाइयो ।

तालिका १ : पार्टी आबद्धताको महत्व

देश	के मतदाताले मूलतः पार्टीलाई चयन गर्छन् कि उमेद्वारलाई ?	उमेद्वारको लागि पार्टीसँगको आबद्धताको महत्व कतिको छ ?	निर्वाचन प्रणालीको प्रकार ^{१३}
बंगलादेश	दुवै	एकदमै महत्वपूर्ण	पहिलो निर्वाचित हुने
बोस्निया हर्जगोभिना	पार्टी	एकदमै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व खुला सूची
बुल्गेरिया	पार्टी	एकदमै महत्वपूर्ण	मिश्रित सदस्य समानुपातिक ^{१४}
कम्बोडिया	पार्टी	आवश्यक - अनिवार्य	मिश्रित सदस्य समानुपातिक
कोलम्बिया	दुवै	धेरै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व
हंगेरी	पार्टी	एकदमै महत्वपूर्ण	मिश्रित सदस्य समानुपातिक
आयरल्यान्ड	पार्टी	एकदमै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व एकल संक्रमणीय मत ^{१५}
इराक	दुवै	महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व खुला सूची
कोसोभो	पार्टी	एकदमै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व खुला सूची
माली	उमेद्वार	धेरै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व दुई चरण
मोन्टेनेग्रो	पार्टी	एकदमै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व
मोरक्को	उमेद्वार	धेरै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व
नाइजेरिया	उमेद्वार	आवश्यक - अनिवार्य	पहिलो निर्वाचित हुने
पाकिस्तान	दुवै	महत्वपूर्ण	पहिलो निर्वाचित हुने
पेरू	उमेद्वार	महत्वपूर्ण छैन	समानुपातिक प्रतिनिधित्व
सर्बिया	दुवै	धेरै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व
दक्षिण अफ्रिका	पार्टी	एकदमै महत्वपूर्ण	समानुपातिक प्रतिनिधित्व
संयुक्त अधिराज्य	पार्टी	एकदमै महत्वपूर्ण	पहिलो निर्वाचित हुने
इमन	पार्टी	महत्वपूर्ण	पहिलो निर्वाचित हुने

प्रतिनिधित्वको गुठियार ढाँचामा प्राविधिकरूपमा मतदाताको सहभागिता भनेको निर्वाचनको समयमा हुने हो । त्यस समयमा यदि कुनै सांसदले पुनः प्रतिनिधित्वको लागि खडा भएको भए उक्त व्यक्तिको मूल्याङ्कन गरिन्छ । यसो नभएको खण्डमा आफ्नो रोजाइको उमेद्वारलाई मतदाताले आफ्नो हितमा काम गर्नको लागि चयन गर्छन् । क्यानडाका केही भाग, स्वीजरल्यान्ड, संयुक्त राज्य अमेरिकामा मतदातालाई उनीहरूको प्रतिनिधिलाई प्रत्याह्वान गर्नसक्छन् । यस्तो प्रक्रिया भनेको एक प्रकारको जनमत संग्रह हो, जहाँ मतदाताले आवधिक निर्वाचनभन्दा अगाडि नै

आफ्ना प्रतिनिधिलाई पदच्युत गर्नसक्छन् ।^{१६} तर, आधुनिक लोकतान्त्रिक अभ्यासमा सांसदले पार्टी र आफ्ना क्षेत्रका नागरिकसँग दोहोरो सञ्चार स्थापित गर्नुलाई महत्व दिएको छ । सांसदले निश्चित विषयमा आफ्नो क्षेत्रका मतदाताको चासो र उनीहरूका विचारका बारेमा जानकारी हुनुपर्छ । साथसाथै, सांसदले आफ्नो क्षेत्रका नागरिकलाई व्यवस्थापिकामा आफूले गरेका काम कारवाहीको बारेमा र नागरिकको चासोलाई सम्बोधन गर्न के काम गरेको हो त्यसको बारेमा जानकारी गराउनुपर्छ । यस विषयमा उत्कृष्ट नतिजा भनेको सांसद र उक्त व्यक्तिको क्षेत्रका नागरिकबीच

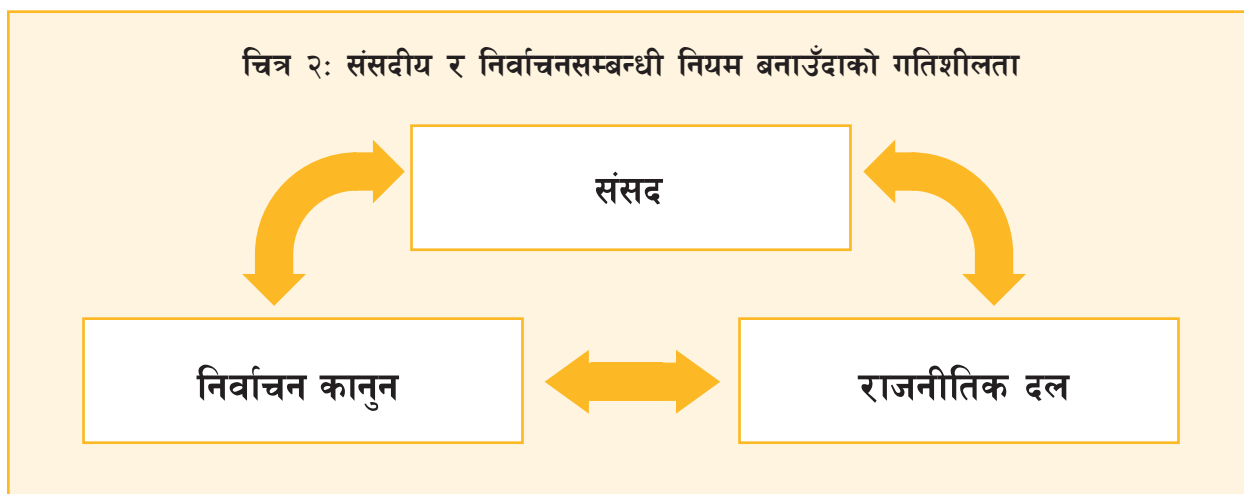
सम्भवतः समाचारपत्र, सञ्चारमाध्यम, इन्टरनेट वा सांसद कार्यालयमार्फत दोहोरो संवाद कायम हुनु हो ।^{१७}

सांसदले आफ्नो पार्टीसँग मजबुत सम्बन्ध कायम गर्नुपर्छ भन्ने त प्रष्टै भए पनि संसदीय वातावरणले पार्ने दबावमा त्यो पक्ष बिर्सन पनि सकिन्छ । धेरैजसो अवस्थामा सांसदले आफूलाई पार्टी र आफ्नो क्षेत्रका नागरिक दुवैको प्रतिनिधिको रूपमा लिन्छन् र यी दुई भूमिका प्रायः एक अर्काका विरोधी हैनन् । सांसद र पार्टीको सम्बन्ध उनीहरूबीचको शक्ति-सम्बन्धमा पनि निर्भर रहन्छ । के पार्टीको अस्तित्व जोगाउनको लागि पार्टी सांसदमा भर पर्नु परेको छ वा भविष्यमा हुने पूर्वचयनको लागि सांसद पार्टीमा भर पर्नुपर्छ ?

नियमले व्यवहारमा पार्ने प्रभाव

राजनीतिक दल, संसदका प्रतिनिधि र संसदबीचको शक्ति-सम्बन्ध उनीहरूको लागि तय गरिएको नियम र व्यवस्थापिकाले संसदीय समितिलाई कति स्रोतसाधन उपलब्ध गराउँछ भन्नेमा धेरै हदसम्म भर पर्दछ। यी नियम पार्टी र त्यसका विधायकले नै निर्धारण गर्छन् न कि कुनै स्वतन्त्र निर्णायकले भन्ने प्रश्न पनि उत्पन्नसक्छ। राजनीतिक सिद्धान्तले राजनीतिक दल र निर्वाचन प्रणालीबीचको अन्तरसम्बन्धबारे व्याख्या गर्ने प्रयास गर्छ। नियम कानून बनाउनको लागि मुख्य निकायको रूपमा काम गर्ने संसदले पनि यस सम्बन्धमा महत्वपूर्ण भूमिका निभाउँछन्। (चित्र २ हेर्नुहोस्)

निर्वाचन क्षेत्र भएको प्रणालीले बहुदलीय प्रणाली बनाउँछन् जसमा संसदमा प्रतिनिधित्वको लागि न्यूनतम मत सीमा कटाउन सक्ने धेरै पार्टी हुनसक्छन्। त्यसैले प्रतिनिधित्वको लागि न्यूनतम मत आवश्यक पर्ने समानुपातिक प्रणाली साना पार्टीले रुचाउने गर्छन्। उदाहरणको लागि पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा जम्मा मतको १५ प्रतिशत ल्याउने पार्टीले विरलै कुनै सिट जित्छन्। तर समानुपातिक प्रणाली अन्तर्गत ६ सदस्य निर्वाचित हुने क्षेत्रमा १४.३ प्रतिशत मत ल्याउने पार्टीले आफ्नो उमेदवारको विजय सुनिश्चित गर्छन्। त्यसैले पारम्परिक बुझाइ के हो भने बहुमत पाउने निर्वाचित हुने प्रणालीले असमानुपातिक रूपमा ठूला

निर्वाचन प्रणाली

राजनीतिक दल र निर्वाचन प्रणालीको सम्बन्धको बारेमा दुई किसिमका प्रमुख धारणा रहेका छन्। कतिपयको तर्क पार्टी र पार्टी प्रणाली उनीहरूले काम गर्ने निर्वाचन सम्बन्धी वातावरण र परिस्थितिमा भर पर्दछ, जसको अर्थ पार्टी निर्वाचन प्रणालीका उत्पादन हुन्।^{१९} त्यसको नतिजा स्वरूप बढी मत ल्याउने, एकजनालाई मात्रै मत हाल्ने निर्वाचन प्रणालीले दुई पार्टीबीच प्रतिस्पर्धा गर्ने वातावरण बनाउँछ। अर्कोतर्फ समानुपातिक मतदान प्रणाली भएको र बहु सदस्य

दललाई लाभ पुऱ्याउँछ, र धेरै पार्टी अस्तित्वमा आउन सक्ने सम्भावनालाई सीमित पार्दछ। त्यसको ठिक विपरीत प्रतिनिधित्वको लागि सानो सीमा नाघ्नुपर्ने समानुपातिक प्रणालीले उनीहरूलाई प्रतिनिधित्वको हिस्सा प्रदान गर्छ जुन बहुमतीय प्रणालीले उनीहरूलाई दिँदैन।^{१९}

अर्को पक्षको धारणा चाहिँ यो एकदमै सरलीकृत व्याख्या हो र यसले विशेष गरी संक्रमणमा रहेका देशमा हुने राजनीतिक र ऐतिहासिक प्रभावलाई ध्यान दिँदैनन्। उदाउँदै गरेका लोकतान्त्रिक देशको तुलनामा स्थिर, पुराना लोकतन्त्रमा कमै पार्टी हुन्छन् र त्यसको लागि निर्वाचन

तालिका २: एनडीआईले सर्वेक्षण गरेका देशमा संसदमा प्रतिनिधित्व भएका दलको संख्या

	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	समानुपातिक प्रतिनिधित्व
देशको संख्या	५	१४
देश	बंगलादेश, नाइजेरिया, पाकिस्तान, संयुक्त अधिराज्य, यमन	बोस्निया-हर्जगोभिना, बुल्गेरिया, कम्बोडिया, कोलम्बिया, हंगेरी, आयरल्यान्ड, इराक, कोसोभो, माली, मोन्टेनेग्रो, मोरक्को, पेरू, सर्बिया, दक्षिण अफ्रिका
पार्टीको संख्या	५ देखि १०	५ देखि २३
पार्टीको सरदर संख्या	७.८	११.१

प्रणालीले सानो मात्रै भूमिका खेलेको हुन्छ भन्ने उनीहरूको दावी रहेको छ। लोकतन्त्रको विकास हुने सुरुवाती दिनमा निर्वाचन प्रणालीले प्रमुख प्रभाव पार्ने भए पनि समय बित्दै जाँदा सत्तामा भएका पार्टीले नै निर्वाचन प्रणालीको मौजूदा व्यवस्थालाई एउटा स्वरूप दिन्छन् भन्ने अरूले तर्क गर्छन्। कुनै देशका मुख्य राजनीतिक दलले त्यसो गर्दा आफूबीच जुन शक्ति-सम्बन्ध स्थापित गर्ने निर्वाचन प्रणाली छ उनीहरूले त्यसलाई नै बलियो बनाउँछन्।^{१०} वास्तवमै यदि कुनै एक पार्टी सबभन्दा प्रभावशाली छैन भने निर्वाचन प्रणाली सम्बन्धी कानून परिवर्तन गर्नको लागि अरू पार्टीको हितलाई पनि सम्बोधन नगरी सम्भव हुँदैन। जब एउटा पार्टीले आफ्नो लागि निर्वाचनको वातावरणलाई नियन्त्रण गर्न सक्दैन त्यसको लागि त्यो पछाडिको उत्कृष्ट विकल्प भनेको आफ्ना राजनीतिक प्रतिस्पर्धीलाई सीमित गर्नु हो। उदाहरणको लागि बीसौँ शताब्दीको सुरुवाततिर पश्चिम युरोपका स्थापित राजनीतिक दल र समूहले समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सुरुवात गराए जसले गर्दा मतदानको पहुँचको विस्तारले गर्दा भएको वामपन्थी श्रमिक समूहको उदयमा पनि उनीहरूको अस्तित्व कायमै रहोस्।^{११} ती पार्टीको चिन्ता के थियो भने संगठित श्रमिक अभियान पुरातनवादी र उदारवादीले पाइरहेको मतको हिस्सा बाँड्न सफल हुन्छन्।

एनडीआईको सर्वेक्षणले व्यवस्थापिकामा रहेका दलको संख्या र निर्वाचन प्रणालीबीच सहसम्बन्ध रहेको देखाउँछ (तालिका २ हेर्नुहोस्)। तर यी प्राप्त तथ्याङ्कले पार्टीको तुलनात्मक शक्तिलाई इंगित नगर्न पनि सक्छन्।

उदाहरणको लागि संयुक्त अधिराज्यमा हाउस अफ कमन्समा १० ओटा पार्टीको प्रतिनिधित्व भएको भए पनि कन्जरभेटिभ, लेबर र लिबरल डेमोक्रेट पार्टीका सांसदको संख्या जम्मा सांसदको संख्याको ९० प्रतिशत रहेको छ।^{१२} पार्टीबीचको तुलनात्मक शक्ति-सम्बन्ध, पार्टीको चुनावी अभियान गर्ने तरिका र पार्टी र उम्मेदवारबीचको शक्ति-सम्बन्धलाई पनि निर्वाचनसम्बन्धी नियमले प्रभावित गरेका हुन्छन्।

समानुपातिक प्रतिनिधित्व भएका प्रणालीमा मतदाताले मतपत्रमा भएका दलमध्येबाट चयन गर्ने हुन्। बन्द सूची प्रणालीमा पार्टीले उम्मेदवारको लागि आफ्नो रोजाइको क्रम तय गर्छन् यसलाई मतदाताले परिवर्तन गर्न सक्दैनन्। यस न्तर्गत संसदमा प्रतिनिधित्व गर्न खोज्ने पार्टीका सदस्यमाथि पार्टीको नेतृत्वको धेरै ठूलो प्रभाव हुन्छ। मतदाताले मतदान गर्दा पार्टीका सांसदले पार्टीको नीतिअनुरूप एकढिक्का भएर मतदान गर्छन् भन्ने अपेक्षा राख्न सक्छन्। कतिपय संसदले आफ्नो कार्य सञ्चालन नियममा पार्टीले एकढिक्का भएर मतदान गर्छ भन्ने उल्लेख गरिएको हुन्छ। न्युजिल्यान्ड यस्तो उदाहरण भएको देश हो, जहाँ पार्टीका सचेतकले पार्टीका सांसदले कसरी मतदान गर्छन् भन्ने घोषणा गर्छन्। खुला सूची हुने प्रणालीमा मतदाताले एउटै पार्टीभित्रको उम्मेदवारबाट वा विभिन्न पार्टीको उम्मेदवारबाट आफूले छान्न सक्छ। यस्तो प्रणालीमा व्यक्तिगत उम्मेदवारले पार्टीका अरू उम्मेदवार भन्दा बढी मत पाउन आफ्नै नीतिमा अभियान चलाउन सक्छन्। पहिलो हुने निर्वाचित हुने वा बैकल्पिक मत दिने जस्ता बहुमतीय प्रणालीमा प्रायजसो अवस्थामा व्यक्तिगत उम्मेदवारसँगै पार्टीलाई पनि उल्लेख गरिएको

हुन्छ । त्यस्तो प्रणालीमा मतदाताले पार्टी र उमेद्वार दुवैलाई छानेका हुन्छन् ।

संसदीय समूहले कसरी काम गर्छन् भन्ने विषयमा विचार गर्दा पार्टी, निर्वाचन प्रणाली र पार्टीबीच नै कस्तो सम्बन्ध रहेको छ भन्नेमा ध्यान दिनुपर्छ । ती सम्बन्धले नै पार्टी र पार्टीका सांसदबीचको शक्ति-सम्बन्धलाई प्रभावित पारेको हुन्छ ।

संसदीय नियम

संसदीय समूहको मान्यताका लागि नाघ्नु पर्ने सीमा

पार्टीले आधिकारिक रूपमा संसदीय समूहको मान्यता पाउनको लागि उनीहरूले नाघ्नु पर्ने सीमा प्रायःजसो संसदले तय गरेका हुन्छन् । कार्यालयको लागि ठाउँ, कर्मचारी वा अन्य सामग्रीको सहयोग पाउनको लागि संसदीय समूहको रूपमा आधिकारिक मान्यता पाउनु जरूरी हुनसक्छ । प्रस्ताव र विधेयकलाई दर्ता गर्नेजस्ता संसदीय काम कारवाही अगाडि बढाउन पनि त्यस्तो मान्यताको आवश्यकता पर्नसक्छ । एनडीआईले १९ देशमध्ये १० देशमा गरेको सर्वेक्षणमा पार्टीले आधिकारिक संसदीय पार्टी वा समूहको मान्यता पाउन नाघ्नु पर्ने सीमाको व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तो सीमा जम्मा संसदको सदस्यको संख्याको २ प्रतिशतदेखि ८.४ प्रतिशतसम्म रहेको छ (तालिका ३ हेर्नुहोस्) । निर्वाचित प्रतिनिधितलाई काम संसदीय काम कर्तव्य निभाउनको लागि नाघ्नु पर्ने सीमा त्यो भन्दा कम हुनु आवश्यक छ । यसले सांसदलाई एकताबद्ध भएर र संयोजनकारी काम गर्नलाई प्रोत्साहित पनि गर्दछ । अर्कोतर्फ नाघ्नु पर्ने सीमाको तह एकदमै कम भएमा व्यवस्थापिकामा एकताबद्ध हुनको लागि विभिन्न राजनीतिक दललाई प्रोत्साहन कम हुन्छ । कम प्रतिशतले विधायकी प्रक्रियालाई बढी सहभागितामुलक बनाए पनि कम नतिजामुखी पनि बनाउन सक्छ ।

स्वतन्त्र र अन्य सांसद जसले संसदीय समूहको लागि तय गरिएको मापदण्ड पूरा गर्न सक्दैनन् उनीहरूको लागि कतिपय व्यवस्थापिकाले विशेष व्यवस्था बनाएका हुन्छ । जसअनुसार उनीहरू एक प्राविधिक समूहको रूपमा एक ठाउँमा उपस्थित हुनसक्छन् । उदाहरणको लागि आयरल्यान्डेली संसदमा एउटै पार्टीका सातजना सांसद भएमा उक्त पार्टीका सांसदले

संसदीय समूहको मान्यता पाउँछ । तर, संसदको कार्यव्यवस्था आदेशको दफा ११६ बमोजिम उक्त मापदण्ड पूरा नगरेका सांसदले सभामुखबाट प्राविधिक समूहको रूपमा औपचारिक मान्यता माग्न सक्छन् । संसदीय समूहको मापदण्ड पूरा गर्न नसक्ने बहुमत सदस्यले उक्त प्रस्तावलाई समर्थन गर्नुपर्छ । यस नियमले त्यस्तो प्राविधिक समूहको संख्या एउटामा मात्रै सीमित गर्छ । यसले गर्दा त्यस्ता समूहको संख्यालाई नियमन गरी संसदीय प्रक्रियालाई अव्यवस्थित हुनबाट जोगाउँछ ।

संसदीय समूहका अधिकार

धेरै अवस्थामा आधिकारिकरूपमा मान्यता प्राप्त संसदीय समूहले केही निश्चित अधिकार र सुविधा पाउँछन् । एनडीआईले सर्वेक्षण गरेका देशमध्ये कम्बोडिया, इराक र नाइजेरियामा मात्रै ककशलाई कुनै औपचारिक मान्यता छैन वा त्यस्तो मान्यता पाउँदा पनि कुनै प्रष्ट लाभ छैन । त्यस्तो लाभ पाइने देशमा पनि त्यसमा धेरै अन्तर देखिएको छ । यस्ता ककशलाई मूलतः दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । एक, सुविधाको रूपमा कार्यालय, कोष र/वा कर्मचारीको उपलब्धता हुन्छ । यी र यस्तै अन्य करदाताले बेहोर्ने खर्चको उद्देश्य सांसद र उनीहरूको पार्टीलाई आफ्नो व्यवस्थापकीय दायित्व बहन गर्नको लागि प्रदान गरिन्छ, र संसदमा पार्टीको प्रतिनिधित्वको अनुपातमा प्रदान गरिन्छ । देश अनुसारको व्यवस्थाअनुरूप पार्टीले उक्त कोषको प्रयोग कर्मचारी नियुक्त गर्न, सदस्यसँग जनसम्पर्क गर्न वा अन्य सांगठनिक कामको लागि प्रयोग गर्नसक्छन् । यस दस्तावेजको ध्यान चाहिँ व्यवस्थापकीय कामको लागि सांसद वा संसदीय समूहलाई सहयोग गर्न तर्जुमा गरिएको आर्थिक स्रोतमा रहेको छ । सबै देशले संसद बाहिरका पार्टीका काम कारवाहीमा र संसदीय समूह संगठित गर्ने दुवै काममा स्रोत उपलब्ध गराउँदैनन् न त ती दुवैमा प्रष्ट भिन्नता रहेको छ । यति भन्दै गर्दा पनि अधिकांश लोकतान्त्रिक व्यवस्थापिकाका न्यूनतम मापदण्डमा संसदीय समूहलाई स्रोत विनियोजन गर्नुलाई एउटा महत्वपूर्ण मापदण्डको रूपमा पहिचान गरिएको छ (अनुसूची १ मा उद्धृत गरिएका लोकतान्त्रिक व्यवस्थापिकाका चार मापदण्डमा संसदीय समूहलाई आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन, दल त्याग र अन्य विषय उल्लेख गरिएको छ) । दुई, यसरी मान्यता प्राप्त संसदीय समूहलाई संसदीय प्रशासन र प्रक्रियामा प्रक्रियागत अधिकार हुनु हो ।

तालिका ३: संसदीय समूहको मान्यता प्राप्त गर्नको लागि नाघनुपर्ने सीमा

देश	“पार्टी” वा समूह बनाउनको लागि आवश्यक पर्ने संख्या	संसदमा रहेका जम्मा सांसदको संख्या	समूह बनाउनको लागि जम्मा संख्याको आवश्यक प्रतिशत
बंगलादेश	२५ (पार्टी) १० (समूह)	२९९	८.४
बोस्निया-हर्जगोभिना	३	४२	७.१
बुल्गेरिया	१०	२४०	४.२
कम्बोडिया	१०	१२३	८.१
हंगेरी	१०	३८६	२.६
आयरल्यान्ड	७	१६६	४.२
मोन्टेनेग्रो	२	८१	३.७
मोरक्को	२०	३२५	६.२
पेरू	६	१२०	५.०
सर्बिया	५	२५०	२.०

तलको खण्डमा संसारभरका देशमा उपलब्ध दुवै समूहका लाभका केही उदाहरण उल्लेखको छ ।

कुनै-कुनै अवस्थामा संसदमा रहेको सबभन्दा ठूलो प्रतिपक्षी दलले प्रतिपक्षी नेता चयन गर्न पाउँछ । यस कार्यालयलाई केही कर्मचारी वा राज्यको शिष्टाचार मान्यताक्रमको विषयमा निश्चित सुविधा उपलब्ध हुन्छन् । उनीहरूले सरकारको निगरानी गर्ने कार्यलाई सहजीकरण गर्न गोप्य भनी वर्गीकरण गरिएका सूचनामाथि पहुँच, विपक्षीले विषय चयन गरी संसदमा बहस गर्नको लागि छुट्टयाइएका दिन र मन्त्रीलाई मौखिक प्रश्न सोध्नको लागि सरकारी र विपक्षका सांसदले बराबर सुविधा पाउँछन् । बंगलादेशमा सभामुखले संसदमा भएका पार्टीका नेतृत्वसँग छलफल गरेर परम्परा बमोजिमका प्रशासनिक सुविधा तय गर्छन् । सरकार र विपक्षका नेता र उनीहरूका सचेतकलाई व्यवस्थापिकामा कार्यालय प्रदान गरिएको हुन्छ । उदाहरणको लागि प्रमुख सचेतकलाई एकजना उक्त व्यक्ति सचिव, एक सहायक उक्त व्यक्ति सचिव, एक जनसम्पर्क अधिकृत र एकजना सन्देश बाहक कर्मचारी पाउँछन् । हरेक सरकारी सचेतकलाई एकजना उक्त व्यक्ति सचिव, एक सहायक उक्त व्यक्ति सचिव, एक जनसम्पर्क अधिकृत र एकजना सन्देशबाहक कर्मचारी उपलब्ध गराइएको हुन्छ । विपक्षी

दलका नेता र उप-नेताले पनि सरकारी सचेतकले पाएको सरहको सुविधा पाउँछन् । उदाहरणको लागि विपक्षी दलका प्रमुख सचेतकले एकजना उक्त व्यक्ति सचिव पाउँछन् ।

युगान्डामा विपक्षी दलको नेतालाई कर्मचारी उपलब्ध गराइएको हुन्छ । साना विपक्षी दललाई भने ककश नेतृत्व कार्यालय उपलब्ध गराइन्छ तर, कर्मचारी प्रदान गरिंदैन । बेलायतमा संसदीय क्रियाकलापमा सहभागी हुँदा लाग्ने खर्च विपक्षी दललाई उपलब्ध गराइन्छ । यसमा विपक्षी दलको नेताको कार्यालय सञ्चालन खर्च पनि पर्दछ ।^{२३} मोरक्कोमा संसदीय दललाई प्रतिनिधिसभामा कार्यालयलगायत कर्मचारी र अन्य सुविधामा पहुँच प्रदान गरिन्छ ।^{२४}

मोन्टेनेग्रोको संसदको प्रक्रियागत नियमबमोजिम हरेक संसदीय समूहलाई कार्यालय उपलब्ध गराइन्छ, जुन अन्य ठाउँमा पनि प्रचलित छ । व्यवस्थापिकाको खर्चमा पाँचजना भन्दा बढी सांसद हुने समूहले एकजना सल्लाहकार राख्न पाउँछ भने हरेक १५ सांसद थपिँदा थप एकजना सल्लाहकार राख्न पाइन्छ ।^{२५} मोन्टेनेग्रोमा संसदीय समूह बनाउँदाको एउटा प्रमुख फाइदा भनेको सभामुख, उप-सभामुख र संसदीय समूहका अध्यक्ष सम्मिलित सभामुख समूहमा सहभागिता हुन पाउने अधिकार प्राप्त गर्नु हो । संसद र समूहका काम र संगठनको समीक्षा गर्ने, संसदीय

नियम र कार्यविधिलाई परिपालना गराउने, संसदका सत्र र त्यसको लागि आवश्यक पर्ने कामको तयारी गर्ने, संसदको सत्रको लागि मिति र कार्यसूची तय गर्ने र सत्रको आह्वान गर्ने, संसदीय समूहका लागि सार्वजनिक कोषबाट रकम उपलब्ध गराउने काम सभामुख समूहले गर्दछ । संसदका महासचिव र समितिका प्रमुख पनि उक्त समूहको बैठकमा सहभागी हुनसक्छन् । उक्त समूह परामर्श दिने प्रकृतिको भए पनि त्यसले संसदीय समूहलाई सभामुखको निर्णय प्रक्रियामा प्रभावित पार्ने अवसर प्रदान गर्दछ । त्यस्तै माली र बोस्निया-हर्जगोभिनामा पनि मान्यता प्राप्त समूहको अध्यक्षको सम्मेलनमा प्रतिनिधित्व हुन्छ, जहाँ हरेक समूहका नेतृत्वको सहभागितामा नियुक्ति, आन्तरिक संगठनजस्ता सभासँग सम्बन्धित विषयहरूमा निर्णय लिइन्छ ।

पेरूको संसदमा आफ्नो सदस्य भएको अनुपातमा संसदीय समूहलाई कर्मचारी, कोष र काम गर्नको लागि कार्यालय प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ ।^{३५} संसदीय समूहले मात्रै संसदमा विधेयक पेश गर्नसक्छन् र सांसदको उक्त व्यक्ति विधेयक भन्ने प्रावधान रहेको छैन । तर, संसदीय समूहको मान्यता प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सांसद नभएका समूहका सांसदलाई विधेयक पेश गर्नको लागि मात्रै भनेर

एउटा विशेष समूह गठन गर्न संसदीय नियमले बाटो दिएका छन् । हंगेरीमा हरेक बैठकको अगाडि हरेक कक्षलाई पाँच मिनेटसम्मको समय प्रदान गरिन्छ । उक्त समयमा उनीहरूले राष्ट्रिय महत्वका, अत्यावश्यक र विशेष विषय जुन संसदको कार्यसूचीमा परेका छैनन् त्यसलाई उठान गर्नसक्छन् ।^{३६} आयरल्यान्डको संसदमा कक्षको लागि यसप्रकारका सुविधा छ जसले प्राथमिकताका प्रश्न सोध्न सक्ने, विधायकी बहसमा बोल्नका लागि अतिरिक्त समय प्रदान गरिने र मन्त्रीको वक्तव्यपछि आफ्ना धारणा व्यक्त गर्न पाउँछ ।^{३७} यी सुविधा स्वतन्त्र सांसदलाई भने उपलब्ध हुँदैन ।

निश्चित व्यवस्थापिकाको प्रचलन र नियमानुसार कक्षले आफ्ना सचेतकमार्फत प्रश्न सोध्ने वा संसदीय बहसमा भाग लिने अवसर पूर्णरूपमा नियन्त्रण गर्नसक्छन् । क्यानेडाली संसदमा स्वतन्त्र वा संसदीय समूहको मान्यता पाउन नसकेका पार्टीका सांसदले स्थायी समितिको सदस्य बन्न पनि पाउँदैनन् । उदाहरणको लागि एउटा अध्ययनले यस्तो टिप्पणी गरेको थियो :

संसद र संसदीय समितिका क्रियाकलाप पूर्णरूपमा पार्टीमा आधारित हुन्छन् । प्रश्न सोध्ने वा बहसमा भाग

तालिका ४: कोलम्बियाका संसदीय समूह र व्यक्तिगत सांसदको प्रक्रियागत अधिकार^{३०}

प्रक्रियागत अधिकार	संसदीय समूह	कक्षको निर्णयको आधारमा व्यक्तिगत सदस्य
सुनुवाइ र बहसमा बोलाउन सक्ने	✓	✗
सुनुवाइ र बहसमा सहभागी हुन सक्ने	✓	✗
मुख्य सत्रमा बोल्न सक्ने	✓	✓
नियमबारे मतदानमा भाग लिने	✓	✓
	व्यक्तिगत सदस्यभन्दा बढी प्राथमिकता हुने	
कुनै प्रकारको प्रस्ताव दर्ता गर्न सक्ने	✓	✓
प्रश्न दर्ता गर्न सक्ने	✓	✓
साधारण मतदानको लागि माग गर्ने	✓	✓
विधेयकको भिन्न-भिन्न खण्डमा फरक-फरक मतदान माग गर्ने	✓	✓
उमेद्वारको मनोनयन गर्ने	✓	✗
गणपूरक संख्याको प्रमाणीकरण माग गर्ने	✗	✓
स्थायी आदेशमा उल्लेख भएका नियमापत्ति र अन्य प्रक्रियागत विषयमा प्रस्ताव दर्ता गर्ने	✗	✓

लिने अवसर पार्टीका सचेतकले नियन्त्रण गर्छन् र यसमा पार्टीको सूचीमा नभएकालाई अवसर दिन सभामुखलाई कुनै स्वविवेकी अधिकार प्रदान नगरिएको कुरा प्रचलनबाट स्थापित गरिएको छ । तर, यस्तो कुरा सधैं स्थायी आदेशमा उल्लेख नगरिन पनि सक्छ ।^{२९}

कोलम्बियामा सन् २००५ को पार्टी ककश ऐन बमोजिम संसदीय समूहमा संसदका सदस्य जो एउटै पार्टी, राजनीतिक अभियान वा उल्लेखनीय मतदाताको समूहबाट प्रतिनिधित्व गर्छन्, उनीहरू मात्रै ककशमा सहभागी हुन मिल्छ । कानूनले

बहुदलीय ककशलाई मान्यता नदिएका कारण यदि कुनै दलको एकजना मात्रै सांसद निर्वाचित भएको अवस्थामा उक्त सांसदलाई नै ककशको रूपमा चिनिन्छ । तालिका ४ मा कोलम्बियाको संसदीय क्रियाकलापमा संसदीय समूह र व्यक्तिगत सांसदको अधिकारबारे तुलना गरिएको छ । त्यहाँ देखाइए बमोजिम सुनुवाइमा बोलाउन र सहभागी हुन सक्छन् वा संसदीय निकायमा नेतृत्वको लागि मनोनयन ककशले मात्रै गर्न सक्छन् । संसदीय समूहले आफ्नो विवेकको मतदान भनेर निर्धारण नगरेको विषयबाहेक सबै

बक्स ४: संयुक्त अधिराज्यको सर्वदलीय समूह^{३१}

बेलायतको संसदको सर्वदलीय समूह बनाउने एउटा बृहत् प्रणाली छ । यसअन्तर्गत सबै दलका सांसदले एकै ठाउँमा आएर निश्चित रूचिका विषयमा सँगै काम गर्न सक्छन् । यी समूहमा सदस्यता स्वेच्छिक हुन्छ । सन् २०१० अगष्ट बेलायतको संसदमा २५० विषय समूह र ८८ देश वा क्षेत्रीय समूह थिए । यी समूह ब्याकबेन्च समूह हुन् जसमा कनिष्ठ सांसद रहेका हुन्छन् र एउटा सर्वदलीय समूह बनाउनको लागि १ हजार ४ सय सांसद र माथिल्लो सभाका सदस्यमध्ये कम्तीमा २० जना सदस्य आवश्यक पर्छ । त्यसैले सहभागी सदस्यको बहु-समूहका सदस्य रहेको र गतिविधिका स्तर पनि धेरै नै विविधता रहेको पाइन्छ । तल दिइएका उदाहरणबाट के प्रष्ट हुन्छ भने ती रूचिमा राजनीतिक, प्राविधिक र सामाजिक विविधता रहेको छ ।

बेलायती-अमेरिकी संसदीय समूहले कांग्रेस र संसदका सदस्यबीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध र आपसी बुझाइ प्रबर्द्धन गर्ने, भ्रमण र सूचना आदान-प्रदान गर्ने, छलफलका लागि अवसर प्रदान गर्ने उद्देश्य राखेको छ । यस समूहमा हालका प्रधानमन्त्री र उप-प्रधानमन्त्री पनि सदस्य रहेका छन् र हाउस अफ कमन्स र हाउस अफ लर्डस्बाट उल्लेखनीय रकम प्राप्त गर्दछ ।

संसदभित्र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका विषयलाई संसदभित्र प्रमुखताका साथ उठाउन र बेलायत बाहिर रहेका मानवअधिकार उलङ्घनका विषयलाई अनुसन्धान गर्न र त्यसको प्रचार-प्रसार गर्ने जिम्मेवारी मानवअधिकार समूहको रहेको छ ।

मांशपेशी र तन्तुसम्बन्धी एउटा रोग फिब्रोम्यालगियाको बारेमा सांसदमा सचेतना फैलाउने र यो रोगबारे छलफल गर्नको लागि सर्वदलीय मञ्च प्रदान गर्नको फिब्रोम्यालगियाको समूहले काम गर्दछ ।

निर्वाचन सुधार, आन्तरिक सुरक्षा, जनसंख्या, विकास र प्रजनन स्वास्थ्य जस्ता नीतिगत विषयलाई पनि विभिन्न समूहमा सम्बोधन गरिन्छ । कम कार्बन उत्सर्जन गर्ने यातायात उद्योग, सांसद, र अन्य इच्छुक पक्षलाई कार्बनमा आधारित यातायातको विषयमा जानकारीमा आधारित छलफल गर्नको लागि मञ्च प्रदान गर्ने काम कम कार्बन उत्सर्जन गर्ने यातायात समूहले गर्दछ । त्यस्तै चिडियाघर र एक्वेरियम समूहले शिक्षा र बुझाइको माध्यमबाट संरक्षणको बारेमा काम गर्दछ ।

धेरै समूह मूलतः सामाजिक आधारमा बनेका हुन्छन् । उदाहरणको लागि टेनिस समूह सांसद र पियरले एक-अर्कासँग र बाहिरका टेनिस टोलीसँग टेनिस खेल्नको लागि तयार गरिएको हो ।

विषयमा ककशले एक भएर मतदान गर्ने व्यवस्था कानुनले गरेको छ । यसले गर्दा सांसदले आफ्नो समूहभन्दा बाहिर जानको लागि गाह्रो हुन्छ । सांसदले तल उल्लेखित आफ्ना अधिकार प्रयोग गर्न ककशले उक्त विषयमा स्वविवेकीय अधिकार भनेर निर्धारण गरेकोमा बाहेक संसदीय समूहको निर्णयअनुसार गर्नुपर्छ भनी संवैधानिक अदालतले आदेश दिएको छ ।

विषयमा आधारित ककश

कहिलेकाहीं सांसदले कुनै व्यवस्थापकीय कार्यसूची र कुनै कामसँग सम्बन्धित विषयलाई अगाडि बढाउन विभिन्न पार्टीका सांसदहरूसँग गठबन्धन गर्नसक्छन् । पार्टीको आन्तरिक अनुशासनको दायराको आधारमा ती गठबन्धन मित्रतामा, साभा रानजीतिक र/वा सामाजिक रूचि वा भौगोलिकरूपमा हुनेदेखि औपचारिक विषयगत समिति हुनसक्छन् । यसको एउटा उदाहरण हो, बेलायती प्रणालीको सर्वदलीय संसदरीय समूह (हेर्नुहोस् बक्स ४) । यस्ता पहलले सांसदलाई आफ्ना औपचारिक ककश संरचना र समितिको प्रणालीभन्दा बाहिर पनि आफ्नो ज्ञान र प्रभाव बढाउनको लागि एउटा माध्यम उपलब्ध गराउँछन् ।

यसका साथै कहिलेकाहीं सांसदले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका साभा हितलाई मध्यनजर गर्दै क्षेत्रीय रूचि विकास गर्नसक्छन् । कतिपय द्वन्द्वोत्तर लोकतन्त्रमा क्षेत्रीय रूचि हुनुलाई द्वन्द्वको समयबाट बाँकी रहेका वैमनश्यतालाई बढावा दिएजस्तो पनि देखिन्छ । बाउगेनभिलमा वीसौं शताब्दीको अन्त्यतिर भएको एकदमै नराम्रो आन्तरिक द्वन्द्वमा दक्षिणी र मध्य क्षेत्र एकातिर थिए भने उत्तरी क्षेत्र अर्कोतर्फ थियो । द्वन्द्व निरन्तर हुन सक्ने सम्भावनाको प्रतिक्रियास्वरूप सन् २००१ मा हस्ताक्षर गरिएको शान्ति सम्झौताले शक्ति बाँडफाँडका लागि राष्ट्रपति र उप-राष्ट्रपति फरक-फरक क्षेत्रको हुनुपर्ने सुझाव दियो (बक्स ५ हेर्नुहोस्) ।

दल त्याग सम्बन्धी व्यवस्था

धेरै देशमा पार्टीको अनुशासन भनेको उक्त व्यक्ति वा स्वेच्छिक विषय हो जसलाई व्यवस्थापिकाका सदस्यको राय वा उनीहरूको विवेक जस्ता प्राथमिकता र पार्टीसँगको प्रतिबद्धताको समिश्रणबाट सम्बोधन गरिन्छ । यस्तो

स्वेच्छिक ढाँचाबमोजिम अनुशासन भनेको सांसदको आफ्नो पार्टीको सिद्धान्त, नीति र कार्यक्रमप्रतिको प्रतिबद्धता र पुनः निर्वाचित हुने र आफ्नो वृत्ति विकास गर्ने रूचिको जोडको नतिजा हुन्छ । पार्टीप्रति स्वेच्छिक प्रतिबद्धताजस्तो आकांक्षा रूचिपूर्ण भए पनि त्यस्तो अवस्था पार्टीको बलियो वैचारिक आधार र पर्याप्त आन्तरिक लोकतन्त्रको अभावमा सधैं हासिल गर्न नसकिने पनि हुनसक्छ । त्यसका साथै निर्वाचित प्रतिनिधिले प्रतिस्पर्धी रूचिको पनि सामना गर्नुपर्ने हुनसक्छ । राजनीतिक अवसरवाद र घुसको लोभमा हुने सिद्धान्तहीन दल त्यागको खतराले विभिन्न देशमा अनुशासन कायम गर्नको लागि कानुनी प्रणालीको सहारा लिएका छन् ।

आफू निर्वाचित भएको दल त्याग गर्ने प्रतिनिधिको क्षमतालाई सीमित बनाउने दल त्यागसम्बन्धी ऐनका फाइदा र बेफाइदाबारे प्राज्ञिक, संवैधानिक र मानवअधिकार विज्ञ, लोकतन्त्रको समर्थन गर्ने विज्ञ र राजनीतिज्ञबीचमा धेरै बहस भएको छ । यी कानुनले दल त्यागलाई पूर्णरूपमा निषेध गर्नसक्छन् यदि सांसदले दल त्याग गरेमा उक्त व्यक्ति निर्वाचित भएको पद खारेज हुन्छ वा त्यसमा केही अवस्थाको उल्लेख गरिएको हुन्छ भने । नत्र सांसदले आफ्नो पद नगुमाइकन पनि दल त्याग गर्नसक्छन् । यसको पक्षका हुो व्यक्तिको तर्क के छ भने मतदाताले दिएको जनादेशलाई कायम राख्छ । विशेष गरी समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीमा यी कानुनले निर्वाचित सांसदको समानुपातलाई कायमै राखी शक्ति सन्तुलनलाई खलबलिन दिँदैनन् । तिनले संगतीपूर्ण राजनीतिक दलको विकासलाई सहयोग पुऱ्याउँछन् । प्रायजसो सरकारमा रहेका दलले विपक्षी दलका सांसदलाई नियुक्ति र संरक्षणको आडमा आफ्नातर्फ आकर्षित गर्न सक्ने भएकाले यस्ता कानुनले बहुदलीय व्यवस्थालाई दीगो बनाउन मद्दत पुऱ्याउँछ भने ती कानुनका पक्षधरको तर्क रहेको छ । त्यसैले दल त्यागसम्बन्धी व्यवस्थाले सांसदले आफ्नो निर्वाचित पदलाई बेच्ने अवसरलाई सीमित बनाई भ्रष्टाचारविरुद्धको अभियानमा पनि मद्दत गर्छ । यी व्यवस्थाले सामान्य व्यक्तिगत वा पार्टीगत मतभिन्नताले हुने पार्टी परिवर्तनलाई पनि निरुत्साहित गर्दछ ।

केही मानिस के तर्क गर्छन् भने दल त्यागसम्बन्धी व्यवस्थाले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र संस्था गठन गर्न र त्यसको सदस्य हुन पाउने अधिकारलाई संकुचित गर्ने भएकाले ती अलोकतान्त्रिक छन् । पार्टीका नेताको हातमा शक्तिलाई केन्द्रीकृत गराएर यी कानुनले अन्तरपार्टी

बक्स ५: महिलाको रूचि र क्षेत्रीय ककश - बाउगेनभिलको स्वायत्त क्षेत्र

पापुवा न्यू गिनीको सबभन्दा सुदूर पूर्वको टापु हो बाउगेनभिल । यहाँ सन् १९८० र ९० को दशकमा आन्तरिक द्वन्द्व थियो । बाउगेनभिलको स्वायत्त क्षेत्रको संविधान र शान्ति सम्झौतामार्फत हासिल त्यस द्वन्द्वको समाधान भएको थियो । बाउगेनभिलको संविधानको खण्ड ८० अनुरूप राष्ट्रपतिले आफ्नो कार्यकारी परिषद्को नियुक्ति गर्ने प्रावधान रहेको छ । उक्त नियुक्ति महिला र क्षेत्रीय ककशको सिफारिस बमोजिम गर्नुपर्छ । सन् २०१० को निर्वाचन पछाडि नवनिर्वाचित राष्ट्रपति जोन मोमिसले जोयन जेरोमलाई महिला मन्त्रीको रूपमा नियुक्त गरे । तर, जब जेरोमले महिला ककशको समर्थन पाउन सकिनन् उनले उक्त ककशले सिफारिस गरेको व्यक्ति रोज पाइहेईलाई नियुक्त गर्नुपर्‍यो । क्षेत्रीय ककशमा उत्तर, मध्य र दक्षिणी क्षेत्रका ककश हुन्छन् र हरेक ककशमा उक्त क्षेत्रबाट निर्वाचित सबै सांसद हुन्छन् । हरेक ककशले सिफारिस गरेका व्यक्तिको सूचीबाट राष्ट्रपतिले दुई-दुईजना मन्त्रीलाई चयन गर्छन् ।

खण्ड ८० बाउगेनभिल कार्यकारी परिषद्को सदस्यता

- १) कामचलाउ कार्यकारी परिषद्सम्बन्धी व्यवस्था भएको खण्ड ८२ अनुसार बाउगेनभिलको कार्यकारी परिषद्मा तल दिइएका पदाधिकारी रहनेछन्
 - क) राष्ट्रपति
 - ख) उप-राष्ट्रपति
- ग) बाउगेनभिलको कार्यकारी परिषद्को विघटन भएको अवस्था सम्बन्धी खण्ड १०१ अनुसार प्रतिनिधिसभाको महिला सदस्यलाई राष्ट्रपतिले नियुक्त गरेका छन् र जो एकल सदस्य भएको निर्वाचन क्षेत्र र महिलाको हितलाई प्रतिनिधित्व गर्नको लागि निर्वाचित भएकाको समूहले सिफारिस गरेको महिला सदस्य पनि हुन् ।

छलफललाई बाधा पुऱ्याउँछन् । आलोचकले भन्ने गरेका छन् कि यदि पार्टीले आफ्नै सदस्य वा क्षेत्रका व्यक्तिलाई प्रतिनिधित्व गर्न सकेन वा अगाडि नै तय भएका सिद्धान्त र नीतिबाट विकेन्द्रित भयो भने त्यस अवस्थामा प्रतिनिधिले ती धारणालालाई दल त्याग गरेर भए पनि निरन्तर प्रतिनिधित्व गर्न पाउनुपर्छ । एन्डोरा, क्रोयसिया, फ्रान्स, जर्मनी, इटाली, लिथुयनिया, रोमानिया र स्पेनजस्ता पश्चिमी लोकतन्त्रिक देशका संविधानले सांसदले मतदान गर्दा आफ्नो विवेक प्रयोग गर्न पाउँछन् र आफ्नो लागि निर्णय गर्नसक्छन् भनी उनीहरूको प्रष्टसँग संरक्षण गरेको छ । त्यस्तै व्यवस्था मोन्टेनेग्रो, नाइजेरिया, पेरू र सर्बियाका संविधानमा पनि पाइन्छन् । तर, उदीयमान लोकतन्त्र भएका धेरै देशले न त दल त्यागसम्बन्धी कानून पारित गरेका छन् वा त्यससम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था ल्याएका छन् ।

थोरै संख्याका स्थापित लोकतन्त्रले मात्रै दल त्यागसम्बन्धी व्यवस्था राखेका छन् । सन् १९९६ मा न्युजिल्यान्डले आफ्नो

निर्वाचन प्रणालीलाई परिवर्तन गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीलाई मिश्रित सदस्य समानुपातिक प्रणालीमा रूपान्तरण गर्‍यो । सन् २००१ देखि २००५ सम्म देशको निर्वाचनको (निष्पक्षता) संशोधन ऐन २००१^{३३} पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट निर्वाचित एक सांसदले पार्टीबाट राजीनामा दिएपछि त्यहाँ तत्कालै उप-निर्वाचन हुन्छ । तर समानुपातिक प्रणालीबाट निर्वाचित सांसदले पार्टीबाट राजीनामा दिएमा उक्त व्यक्तिले तत्कालै उक्त पद गुमाउँछन् र उक्त सूचीमा भएका अर्का व्यक्तिले उक्त व्यक्तिलाई प्रतिस्थापन गर्छन् । निर्वाचन प्रणालीमा सुधार ल्याएपछि देशमा धेरै पटक दल त्याग भएकोले विधेयकलाई पास गर्नु अगाडि त्यसका समर्थकले उल्लेख गरेका थिए । त्यस व्यवस्थालाई उनीहरूले एक अस्थायी प्रकृतिको व्यवस्था ठानेका थिए, जसले निर्वाचन सुधारका असरसँग देशलाई सहज गराउनका लागि मद्दत गर्छ । उक्त कानून लागू भएको केही महिनाभित्रै एलायन्स पार्टीले लेबर पार्टीसँग गठबन्धनमा

बक्स ६: पापुवा न्यूगिनीको ओलीपप्याक कानुन

सन् १९७५ मा स्वतन्त्र भएदेखि नै पापुवा न्यूगिनी धेरै अविश्वासको प्रस्ताव, बारम्बार हुने पार्टी परिवर्तन, सरकार र प्रधानमन्त्रीको परिवर्तन हुनेलगायतका राजनीतिक अस्थिरताको सामना गरिरहेको थियो।^{१३४} सन् २००२ सम्म कुनै पनि सरकारले पाँचवर्षको कार्यकाल पूरा गर्न सकेका थिएनन्। सन् २००१ देखि २००३ सम्म स्थिरता प्रदान गर्नको लागि नयाँ कानुन जारी भए। अर्गानिक ल अन इन्टिग्रिटी अफ पोलिटिकल पार्टीज एन्ड क्यान्डिडेटस् (ओलीपप्याक) कानुन^{३५} महत्वाकांक्षी र दीर्घकालीन असर पार्ने राजनीतिक इउक्त व्यक्तियरिडको अभ्यास थियो। ओलीपप्याकले पार्टीको दर्ता र पार्टीको प्रशासनको लागि दर्ता र सांसदको संख्याको आधारमा सार्वजनिक कोष उपलब्ध गरायो। बढी स्थिरता हासिल गर्नको लागि ओलीपप्याकले तल दिइएका विषयलाई पनि अनिवार्य बनायो :

- एउटा आम निर्वाचन सम्पन्न भइसकेपछि र सभामुखको निर्वाचन हुनु अगाडि स्वतन्त्र सांसदले कि त स्वतन्त्र नै रहने वा कुनै पार्टीमा मिसिने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने।
- प्रथम पटक प्रधानमन्त्री निर्वाचित हुँदा उक्त व्यक्तिलाई समर्थन गरेका स्वतन्त्र सांसदले उक्त प्रधानमन्त्रीविरुद्ध त्यसपछि पेश भएका अविश्वासको प्रस्तावमा उक्त व्यक्तिलाई नै समर्थन गर्नुपर्ने।
- संसदको कार्यकालभरि सांसदले दल परिवर्तन गर्न नपाउने।
- पार्टीका सदस्य रहेका सांसदले तलका विषयमा पार्टीको निर्णयबमोजिम मतदान गर्नुपर्नेछ : प्रधानमन्त्रीको निर्वाचन, अविश्वासको प्रस्ताव, बजेट, संविधान र जैविक कानुनमा गरिने संशोधन। यदि यी विषयमा दलको निर्णय नमानेमा सांसदलाई पदबाट हटाउन सकिने।

यी सुधार सफल भएको जस्तो देखियो र सन् २००२ देखि २००७ सम्म सर माइकल सोमरेको सरकारले पहिलोपटक पूरै कार्यकाल सम्पन्न गर्‍यो। सोमरे सरकार सन् २००७ मा पुनः निर्वाचित भयो र उनले खराब स्वास्थ्य अवस्थाको कारणले सन् २०१० मा राजीनामा दिए। तथापि त्यो गठबन्धन सन् २०११ अन्त्यसम्म कायमै रह्यो। यस्तो स्थिरता ओलीपप्याकको सफलताजस्तो नै देखियो। सोमरेले आफू आठवर्षसम्म निरन्तर पदमा कायम रहे पनि उनले आफ्ना सहायकलाई फेरिरहे। सोमरेलाई हुन सक्ने सम्भावित चुनौतीलाई रोक्नको लागि सन् २०१० जुलाईमा संसदका सभामुखले चारमहिना संसदलाई नै स्थगित गरिदिए।^{३६}

प्रधानमन्त्री सोमरेलाई दिइने चुनौतीको आधार भनेको सन् २०१० जुलाईमा सर्वोच्च अदालतले गरेको आदेश थियो। ओलीपप्याकका केही खण्ड जसले सांसदलाई पार्टी परिवर्तन गर्नलाई प्रतिबन्ध लगाउँछ र पार्टीको निर्णयबमोजिम मतदान गर्न बाध्य पार्छ। उक्त व्यवस्था संगठित हुन पाउने संवैधानिक अधिकारमाथि अनुचित हस्तक्षेप भएको सर्वोच्च अदालतले आदेश दिएको थियो।^{३७}

त्यसको नतिजास्वरूप सांसद पार्टी परिवर्तन गर्न, पार्टी ककशको निर्णय विपरीत मतदान गर्न र प्रधानमन्त्रीको रूपमा जसलाई पनि समर्थन गर्न पाउने व्यवस्था लागू भयो। सो निर्णय भएको हप्तौं पछिसम्म नयाँ गठबन्धन र प्रधानमन्त्रीलाई हटाउनको लागि विभिन्न प्रयास भइरहेका जानकारी सञ्चारमाध्यममा आइरहन्थे।^{३८}

रहने कि नरहने भन्ने विषयमा विवादपछि फुट्यो । अर्को निर्वाचनमा नयाँ पार्टीको नेतृत्व गरेर सहभागी हुन्छु भनी घोषणा गरेका भए पनि जिम एन्डरटनले एलायन्सको विभाजनलाई समर्थन गर्ने सांसदको समर्थनमा उक्त समूहको नेताको रूपमा आफ्नो पदमा निरन्तरता पाए । उक्त कानूनबमोजिम निर्वाचनमा निर्धारण गरिएको अनुपातलाई बिगारेमा पार्टीका दुई तिहाई सांसदले कुनै सांसदलाई निष्काशन गर्न पनि सक्छन् । एन्डरटनका आलोचकले त्यस प्रावधानलाई कानूनको व्यवस्थालाई तोडमोड गरेको भनी आरोप लगाए । उनीहरूको आक्रोशले उक्त कानूनलाई असफलको दर्जामा पुऱ्यायो । उक्त कानून त्यसै पनि दुई संसदीय कार्यकालपछि खारेज नै हुने थियो । सन् २००५ मा उक्त कानूनको अन्तिमतिर महान्यायवक्त्याले उक्त कानूनले वैधानिक फरक मतलाई पारेको संकुचनबारे चिन्ता व्यक्त गरेका थिए र उक्त कानून देशको मौलिक अधिकारसम्बन्धी कानूनको बर्खिलाप हुन सक्ने बारेमा विचार व्यक्त गरेका थिए ।

पापुवा न्यु गिनीले सन् २००० को दशकको सुरुतिर बढी निष्ठा भएको बलियो पार्टी प्रणाली र स्थिर सरकार निर्माण गर्न ऐन पारित गरे (बक्स ६ हेर्नुहोस्) । पार्टीको दर्ता, राजनीतिक दललाई करदाताबाट रकम प्रदान गर्ने र संसदीय कार्यसम्पादनलाई समावेश गरेको उक्त कानूनले निर्वाचन अभियानमा रहेको राजनीतिक दल र संसदमा पार्टीलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सांसदबीचको हुने सम्बन्धलाई स्वीकार गरेको छ । सांसदको व्यवहारको सम्बन्धको ऐनलाई पापुवा न्यु गिनीको सर्वोच्च अदालतले सन् २०१० मा खारेज गरिदिएको भए पनि निर्वाचनलाई दिशानिर्देश गर्ने यो महत्वाकांक्षी प्रयासलाई विकासशील लोकतन्त्रमा पार्टी प्रणालीलाई मजबुत बनाउने एउटा सम्भावित प्रयास थियो ।

सन् २००३ मा दक्षिण अफ्रिकामा भएको संवैधानिक संशोधनले निश्चित अवस्थामा राष्ट्रियसभाका सदस्यले अर्को दलमा समावेश भएमा उनीहरूको पद खारेज नहुने व्यवस्था गरेको थियो । उदाहरणको लागि उनीहरूलाई मनोनयन गर्ने पार्टीका १० प्रतिशत सांसदले दल त्याग गरी अर्को पार्टीमा जोडिन चाहेमा त्यसो गर्न कानूनतः पाउने भए । वास्तवमा यसको असर कस्तो पऱ्यो भने ठूला पार्टीको संसदीय समूहबाट त्याग गर्नु साना ककशबाट दल त्याग गर्नुभन्दा धेरै गाह्रो भयो । दोस्रो, दल त्याग गर्नको लागि व्यवस्थापिकाको दोस्रो र चौथो वर्षमा तोकिएको १५ दिन

भित्र मात्रै गर्न पाइन्थ्यो । उक्त व्यवस्थाको संवैधानिकतामा प्रश्न नभए पनि नागरिक समाजको समूह र राजनीतिक दलले ती व्यवस्थाप्रति चासो व्यक्त गरेका थिए । सन् २००६ मा इन्काथा फ्रिडम पार्टीका म्यानगोसुथु बुथेलेजीले दल त्यागसम्बन्धी व्यवस्थाले राजनीतिक प्रणालीमा रहेको सबै सम्मानलाई लुट्छ, पार्टीलाई बन्धकको रूपमा राख्छ किनकि उनीहरूले आफ्ना सदस्यलाई अनुशासनमा राख्न सक्दैनन् भन्ने तर्क गरेका थिए । उक्त अभ्यासले वृत्ति विकासमा ध्यान दिने, आफ्नो हित मात्रै हेर्ने राजनीतिकर्मीलाई बढावा दिन्छ, जुन एकदमै अनौठा खालका राजनीतिकर्मी हुन् किनकि उनीहरूले मतपेटिकामा खसाइएका मतको पवित्रताको सम्मान गर्न सक्दैनन् भन्ने उनको आरोप थियो ।^{१९} त्यसका साथै अफ्रिकन नेशनल कांग्रेसले दल त्यागबाट धेरै फाइदा पाउँथ्यो । त्यहाँ पनि लामो समयसम्म दलमा रहेकाको तुलनामा दल त्याग गरेर जोडिन आउनेलाई कतिपय अवस्थामा बढी प्राथमिकता दिइएकोबारे चासो व्यक्त हुँदै थियो । सन् २००९ मा भएको अतिरिक्त संवैधानिक संशोधनले उक्त व्यवस्थालाई खारेज गर्‍यो ।^{२०} त्यसको नतिजास्वरूप यदि आफूलाई मनोनित गर्ने पार्टीलाई छाडेमा उक्त सांसदको पद खारेज हुन्छ ।

दल त्यागको परिभाषा देशअनुसार फरक-फरक हुन्छ । पाकिस्तानको संविधानको धारा ६३ बमोजिम निम्न अवस्थामा सांसदले दल त्याग गरेको मानिन्छ : सांसदलाई मनोनयन गर्ने पार्टीबाट राजीनामा दिएमा वा मुख्यमन्त्री वा प्रधानमन्त्रीको निर्वाचनमा विश्वास र अविश्वासको प्रस्तावमा वा आर्थिक विधेयक वा संवैधानिक संशोधनमा पार्टीको निर्देशन विपरीत मत दिएमा वा मतदानमा अनुपस्थित भएमा । पार्टीले तोकका व्यक्ति जसले पार्टीको प्रमुखको रूपमा कार्य सम्पादन गर्छन् उक्त व्यक्तिले सम्बन्धित विधायकलाई आफ्नो पक्ष राख्ने अवसर प्रदान गरी संसदको अध्यक्षता गरिरहेका पदाधिकारी र प्रमुख निर्वाचन आयोगलाई कुनै विधायकले दल त्याग गरेको भनी घोषणा गरी जानकारी गर्नसक्छन् ।^{२१}

दल त्यागलाई कुनै मतको प्रकारमा सीमा नराखी यस्तै प्रावधान सियरा लियोनको संविधान^{२२}मा पनि पाइन्छ । धारा ७७ बमोजिम यदि कुनै सांसदले संसदमा आफ्नो आचरणबाट अर्को दलको सांसदसँग बस्ने र मतदान गर्ने गरेको र उक्त व्यक्तिले जुन दलको चिह्नमा चुनाव जितेको हो त्यस दलको नेतासँगको परामर्शबाट उक्त व्यक्ति सांसद उक्त पार्टीको सांसद नरहेको भन्नेमा सभामुख आश्वस्त

भएमा उक्त सांसदको पद खाली हुन्छ।^{४३} यदि कुनै सांसदले आफ्नो पद खाली गर्नुपर्छ यदि उसले आफूलाई निर्वाचनमा मनोनित गर्ने राजनीतिक दलबाट राजीनामा दिन्छ वा संसदमा दलको विपक्षमा मतदान गर्छ भनी बंगलादेशको संविधानमा उल्लेख छ।^{४४} पार्टीको संसदीय समूहको नेतृत्व चयनमा विवाद भएमा सभामुखले त्यसलाई समाधान गर्न मद्दत गर्न सक्ने थप व्यवस्था पनि गरेको छ। बेल्जि, भारत, नामिबिया, नेपाल, नाइजेरिया, जिम्बावे र सेचेलिस जस्ता देशमा यदि सांसदले आफ्नो दलबाट राजीनामा दिएमा उक्त व्यक्तिको संसदीय पद पनि गुम्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ।

कतिपय अवस्थामा केही शर्त पूरा गरेको खण्डमा दल त्यागलाई कानुनी मानिन्छ। हंगेरीमा आफ्नो संसदीय ककश छोड्ने सांसदले ६ महिनासम्म अर्को ककशमा सहभागी हुन पाउँदैन। यो व्यवस्थाले कुनै निश्चित घटना वा व्यवस्थापकीय पहलको प्रतिक्रियास्वरूप तत्कालै दल त्याग गर्नलाई रोक्न मद्दत गर्न सक्ने गरी 'मौन रहने' समय प्रदान गरेको छ। यदि कुनै सांसदलाई आफ्नो दलसँग उल्लेखनीय आधारभूत मतभिन्नता रहेको भए उनीहरूले दल त्याग गर्नसक्छन्। यस्तो कदम चाल्दा उनीहरूले ककशका सदस्यलाई प्रदान गरिने सुविधा गुमाउँछन्। त्यसैले सदस्यले आफ्नो पार्टीसँग रहेको मतभिन्नताको बारेमा गम्भीररूपमा विचार विमर्श गर्नुपर्छ। त्यस्तै, स्पेनमा आफ्नो ककश छोड्ने सांसदले ग्रूपो मिक्सटोमा जोडिनुपर्छ जहाँबाट संसदको अर्को सत्रमा आफूले रोजेको फरक संसदीय समूहमा सहभागी हुन सक्छन्।^{४५}

लोकतान्त्रिक संसदको लागि न्यूनतम मापदण्डका सम्बन्धमा हालसालै जारी अभियानमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व र पहिलो हुने निर्वाचन हुने प्रणालीबाट निर्वाचित सांसदलाई दल त्यागसम्बन्धी प्रक्रिया फरक हुनुपर्छ भन्ने मतले समर्थन पाइरहेको छ। सामान्य अवस्थामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट निर्वाचित सांसदले दल त्याग गरे पनि आफ्नो सांसद पद कायम राख्न पाउनुपर्छ भने समानुपातिक प्रतिनिधित्वबाट निर्वाचित सांसदको हकमा भने उनीहरूले पद छोड्नुपर्छ मत उठेको छ। उदाहरणको लागि एनडीआईको तुवार्ड द डेभलपमेन्ट अफ इन्टरनेशनल मिनिमम स्टान्डर्डस् फर द फडिस्नड अफ डेमोक्रेटीक लेजिस्लेचरस्मा टिप्पणी गरिएको छ, "पार्टीको सूची नभएको निर्वाचन प्रणालीमा संसदीय समूहको सदस्यता

स्वेच्छिक हुनुपर्छ र पार्टीको समूहबाट छुट्टिँदा सांसदले आफ्नो संसदको सिट गुमाउनु हुन्छ।"^{४६}

राजनीतिक दल र तिनीका सांसदको आचरण र कार्यसम्पादनलाई प्रभावित पार्ने बाह्य कारणका रूपमा माथि उल्लेखित निर्वाचन प्रणाली र कानून र संसदीय नियमलाई लिन सकिन्छ। साथसाथै यो पनि बुझ्नु महत्वपूर्ण हुन्छ कि ती ऐन र नियमको विकास सरकारमा भएका वा नभएका भए पनि व्यवस्थापिकामा बन्ने कानून निर्माणको क्रममा प्रभाव भएका दलका क्रियाकलापबाट भएको हुन्छ। पार्टीले काम गर्ने निर्वाचन र संसदीय कानूनको अवस्था जेजस्तो भए पनि सफल राजनीतिक दलले सबल आन्तरिक संरचना, विधान र नियमको परिधीमा रही काम गर्नुपर्छ। संसदभित्र र बाहिर रहेका पार्टीका पदाधिकारीसँग संयोजन, राजनीतिक विकासमा आफ्ना आफ्ना भूमिका र जिम्मेवारी, संसदीय समूहका नेताको चयन, ककशभित्र एकता र अनुशासन कायम गर्ने सम्बन्धमा पार्टीले आन्तरिकरूपमा आफूलाई कसरी संगठित गर्छन् भन्ने सवालमा तलको खण्डमा चर्चा गरिएको छ।

संसदीय समूह र तिनका पार्टी

संयोजन, रिपोर्टिङ र जवाफदेहीता संयन्त्र

माथि उल्लेख गरिएबमोजिम राजनीतिक दलले आफ्ना सांसद र उमेदवारलाई विभिन्न तरिकाले प्रभावित गर्छन् । उक्त प्रभावले पार्टीका नीति र ककशको निर्णयमा सांसदले पालना गर्छन् भन्ने निर्धारण गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । धेरैजसो पार्टीका विधानले संसदीय समूहबारे छोटकरी वा बिस्तृतरूपमा व्याख्या गरिएका हुन्छन् । संसदीय समूहको गठन, नियम बनाउने, नेतृत्वको चयन, जानकारी दिनेसम्बन्धी व्यवस्था, उपस्थिति र मतदानजस्ता विषयको सम्बोधन पार्टीका विधानमा उल्लेख गरिन सक्छ ।

संसदभन्दा बाहिर रहेको पार्टी र पार्टीका निर्वाचित प्रतिनिधिको बीचमा नजिकबाट सञ्चार र संयोजन हुनुपर्ने जस्ता भनाई चल्तीमा रहेका छन् । उदाहरणको लागि अष्ट्रेलियन लिबरल पार्टीको विधानमा संसदीय समूह र संसदभन्दा बाहिर रहेका पार्टीका पदाधिकारीले राजनीतिक विकासक्रमको बारेमा एक-आपसमा जानकारी आदान-प्रदान गर्ने र नजिकबाट सहकार्य गर्ने कर्तव्य हुने उल्लेख गरिएको छ । यस विषयमा उक्त विधानमा भएका थप व्यवस्थाअनुसार नियमितरूपमा संसदमा पार्टीको नेतृत्व र पार्टीका संघीय अध्यक्ष र उपाध्यक्षको नियमित बैठक हुनुपर्छ ।^{४७}

यसबाहेक कतिपय पार्टीले संसदीय ककशको औपचारिक प्रतिवेदनलाई संसदीय दलभन्दा बाहिर पार्टीलाई पनि बुझाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । स्वीडेनको सोसल डेमोकुर्याट पार्टीको संसदीय ककश अन्ततः पार्टीको कंग्रेसप्रति जवाफदेही भएकाले आफ्नो कामसम्बन्धी प्रतिवेदन पार्टीको राष्ट्रिय पार्टी बोर्डको वार्षिक साधारणसभामा बुझाउनुपर्छ । उक्त पार्टीको विधानमा तल दिइएका व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ :

पार्टीबाट निर्वाचित प्रतिनिधि र पार्टीका अन्य सदस्यबीच मजबुत र निरन्तर सम्पर्क हुनु अति नै आवश्यक छ । यसका साथै निर्वाचित प्रतिनिधि र उनीहरूलाई निर्वाचित गर्ने मतदाताबीच राम्रो सम्पर्क हुने वातावरण बनाउनु पनि जरूरी छ । नागरिकको

महत्वका विषयमा स्वतन्त्र र निःशर्त रूपमा निर्णय लिन निर्वाचित प्रतिनिधिलाई नियुक्त गरिएको हो । उनीहरू मतदाता र पार्टीका समेत प्रतिनिधि भएकाले हुनाले पार्टीका बैठक र अन्य सभामा सहभागी हुनुपर्छ जसले गर्दा उनीहरूले आफ्ना पार्टीका सदस्य र मतदाताको धारणा र प्रस्तावबारे जानकारी हुन पाउँछन् । यसको अर्थ उनीहरू पार्टीका नीतिकबारे पनि जानकारी हुन पाउँछन् ।^{४८}

क्यानडाको लिबरल पार्टीको नेताले ककश जवाफदेहीता अधिकृत नियुक्त गर्छ । सो व्यक्तिले पार्टीको राष्ट्रिय नीति र घोषणापत्र समितिमा पनि अनिवार्यरूपमा रहनुपर्छ । यदि पार्टी सरकारमा भएको खण्डमा उक्त व्यक्तिलाई मन्त्री पनि बन्नुपर्छ । पार्टीको हरेक सम्मेलनमा उक्त जवाफदेहीता अधिकृतले पार्टीको अध्यक्षको परिषदलाई सरकारले पार्टीका नीति कार्यान्वयन गर्न गरेका पहलको बारेमा प्रतिवेदन बुझाउनु पर्छ ।

पार्टीका निर्णय गर्ने निकायमा संसदीय समूहका सहभागितासम्बन्धी प्रावधान पनि हुन सक्छन् । उदाहरणको लागि आयरल्यान्डको फीन गेल पार्टीका संसदीय समूहका सदस्यले पार्टीको कार्यकारी परिषद्मा रहने प्रतिनिधि चयन गर्छन् । यी प्रतिनिधिले कार्यकारी परिषद्का काम संसदीय समूहका सहकर्मीसँगको साभेदारीमा गर्छन् भने संगठनका विषयमा संसदीय समूहका विचार कार्यकारी परिषद्मा प्रतिवेदनको रूपमा राख्छन् ।

घानाको न्यू प्याट्रियोटिक पार्टीमा उक्त पार्टी सरकारमा भएको अवस्थामा संसदीय समूहका नेता, उप-नेता, प्रमुख सचेतक, सह-प्रमुख सचेतक पार्टीको राष्ट्रिय परिषद्ले पार्टीको अध्यक्षसँगको परामर्शमा चयन गर्छ । संसदीय समूहको नेतृत्वले पार्टीको राष्ट्रिय कार्यकारी परिषदसँगको संयोजनमा संसदीय प्रवक्ता नियुक्त गर्छन् । त्यसका साथै राष्ट्रिय परिषद् र राष्ट्रिय कार्यकारी समितिले संसदीय नेतृत्व र प्रवक्ताको कार्यसम्पादनको वार्षिक समीक्षा गर्छन् ।^{४९}

दक्षिण अफ्रिकाको डेमोक्रेटिक एलायन्सको विधानले भन्छ :

सम्बन्धित ककशले लिएको निर्णयलाई सदस्यले पालना गर्नुपर्छ र सहयोग पनि गर्नुपर्छ । सदस्यले विवेकको आधारमा स्वतन्त्र मत दिएको अवस्थामा बाहेक ककशले निर्णय लिइसकेपछि त्यसको बारेमा सार्वजनिकरूपमा फरक मत राख्ने काम सदस्यले गर्नु हुँदैन ।^{१०}

सांसदको उपस्थिति, विषयवस्तुको ज्ञान र तयारी, मतदान, अनुशासन, नागरिक समाजसँगको सम्बन्ध र पार्टीको प्रतिष्ठा र मतदाताको हितलाई पबर्द्धन गर्ने जस्ता विषयमा पार्टीको अपेक्षाबारे पार्टीको सार्वजनिक पद धारण गरेका जनप्रतिनिधिको लागि आचारसंहितामा उल्लेख गरिएको छ । आचारसंहितामा शाखाको बैठकमा सहभागिता, कोष संकलन र सदस्यताको लक्ष्य लगायतका विषयमा सांसदको दायित्व पनि समावेश गरिएको छ ।^{११}

नीतिको विकास

पार्टीको नीतिको विकास कसरी र त्यसलाई लागू गरिन्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रायः पार्टीको विधानमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । कतिपय अवस्थामा पार्टीका प्रतिनिधिको राष्ट्रिय सम्मेलनले पार्टीको नीतिबारे मतदानबाट निर्णय लिइन्छ, जुन नीतिको पालना गर्नु सांसदको कर्तव्य हुन्छ । नीति विकासको अर्को तरिका भनेको पार्टीका सबै सदस्यलाई नीतिको विकासमा विचार राख्न वा मतदान गर्न दिनु हो । तेस्रो तरिका भनेको पार्टीको ककशलाई नीति तय गर्ने जिम्मेवारी दिने हो ।^{१२} जब पार्टीको नेतृत्व वा कार्यकारीले पार्टीका सांसदको राम्रोसँग राय नलिइकन कुनै विषयमा नीति तय गगरिन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा उक्त नीतिले (ई स्वीकार्न सांसदलाई गाह्रो हुन्छ । त्यस्तो बेला सांसदले पार्टीको नीतिको विपक्षमा मतदान गर्नसक्छन् । त्योभन्दा फरक तरिकाबाट हेर्दा यदि पार्टीको ककशले नै सबै नीति तय गर्‍यो भने पार्टीका सदस्य नीति विकासको प्रक्रियाबाट अलग भएको महसुस गर्नसक्छन् ।

क्यानडाको कन्जरभेटिभ पार्टीमा नीतिको तर्जुमा गर्ने प्रक्रियाको सुपरीवेक्षण गर्नको लागि राष्ट्रिय नीति समिति व्यवस्था गरिएको छ । यसले तयार गरेको खाका नीति स्वीकृतिको लागि राष्ट्रिय सम्मेलनमा पेश गरिन्छ । राष्ट्रिय

सम्मेलनको बीचमा पार्टीको लागि अन्तरिम विधान तय गर्ने जिम्मेवारी संसदीय ककश र त्यसको नेतृत्वको हुने व्यवस्था विधानमा उल्लेख छ । संसदीय ककश र त्यसको नेतृत्वले राष्ट्रिय नीति समितिको अन्तरिम स्वीकृति बमोजिम पार्टीका नीतिगत घोषणामा अन्तरिम संशोधन हुन्छ ।^{१३}

नीति विकासको सम्बन्धमा अष्ट्रेलियाको लिबरल पार्टीले पार्टीका नियमले संसदीय ककश र संसदबाहिरका संगठनको लागि क्रमशः भूमिका र जिम्मेवारी तोकिदिएका छन् । पार्टीको संघीय घोषणापत्र तय र संशोधन गर्ने अन्तिम जिम्मेवारी संसद बाहिरको पार्टीलाई दिएको छ । तर संसदीय ककशले आफ्नो नेतृत्वमार्फत पार्टीले आफ्ना घोषणापत्रमा समीक्षा गरोस् भनी आग्रह गर्न सक्दछ । यद्यपि, पार्टीको घोषणापत्र हासिल गर्ने माध्यम र कार्यक्रमको निर्धारण गर्ने अन्तिम जिम्मेवारी पार्टीको विधानले संसदीय दललाई सुम्पेको छ । ती विस्तृतका विवरण तयार गर्ने प्राथमिक जिम्मेवारी मन्त्री, छाँयाँ मन्त्री वा निर्वाचित वा मनोनित प्रवक्तालगायतका पार्टीको संसदीय समूहको नेतृत्वको हुने भए पनि उक्त नेतृत्वले कनिष्ठ सांसद, महिला र युवाको समूहहरू र पार्टीका पदाधिकारीलगायत संसद बाहिरका पार्टीका विभिन्न संरचनासँग परामर्श गर्नुपर्छ ।^{१४}

नीतिको तर्जुमा गर्न पार्टीले जुनसुकै विधि अपनाए पनि संसदीय काम कारवाहीबाट पार्टीका नीतिको पबर्द्धन कसरी गर्ने भन्ने निर्णय गर्ने जिम्मेवारी पार्टीको संसदीय ककशको नै हुन्छ । तर राजनीतिमा पनि आम मानिसको जीवनमा जस्तै तत्कालै परिवर्तन हुनसक्छ । कतिपय विषय दैनिकरूपमा आउँछन् । ती विषयबारे पार्टीका सदस्यसँग पूर्ण र खुला परामर्श नगरिकन पनि पार्टीले धारणा बनाउनुपर्ने हुनसक्छ । पार्टीका सबै नीति-कानूनमा नसमेटिनु अवश्यम्भावी नै हुन्छ । सांसदले पार्टीका नीतिलाई प्रायजसो मार्गदर्शनको रूपमा मात्रै लिएर विधेयक र संशोधनमा प्रतिक्रिया जनाउनुपर्ने हुन्छ । सामान्यतया यसो गर्न त्यतिबेला सजिलो हुन्छ जतिबेला नीति कुनै वैचारिक वा मूल्य मान्यतामा वा पहिचानमा आधारित हुन्छ । यदि पार्टीको नीतिले समावेश नगरेका विषय उठेमा पनि सांसदले संसद र संसद बाहिर आफ्नो पार्टीलाई वास्तवमै प्रतिनिधित्व गरे जसरी प्रष्टसँग विचार व्यक्त गर्नुपर्छ । यस्तो अवस्थामा उक्त विधेयकको लागि विस्तृत प्रतिक्रिया र समसामयिक विषयमा पार्टीको धारणा तयार पार्ने जिम्मेवारी प्रायः संसदीय समूहको हुन्छ । छलफलका एक सहभागीको अनुभवमा पार्टीको घोषणापत्र

संसद बाहिरको पार्टी संरचनाले तय गर्दथ्यो भने संसदमा पार्टीको धारणा संसदीय दलले गर्दथ्यो । तर पार्टीको राष्ट्रिय परिषद्मार्फत संसदको ककश र संसद बाहिरका पार्टी पदाधिकारी विभिन्न सवालबारेमा छलफलको लागि भेट्ने गर्थे । यदि उपयुक्त भएमा यस्ता भेटघाटमा ककशका नेतृत्वले संसदीय समूहको अडानको बचाउ गर्दथे भने पार्टीका पदाधिकारीले त्यसको आलोचना । छलफलपछि मतदान भएर यस्तो भेटघाट टुडिगन्थ्यो । यदि पार्टीको नेतृत्वलाई ककशको नेतृत्वले आफ्ना अडानका बारेमा समान धारणा बनाउन नसकेमा संसदीय समूहलाई कारवाही गर्नको लागि राष्ट्रिय परिषदसँग कुनै औपचारिक प्रक्रिया छैन ।

एनडीआईको सर्वेक्षणमा आएको जवाफअनुसार बंगलादेशमा कुनै पनि नीतिमा बहस गर्नको लागि पार्टीको ककशको पूर्ण बैठक बिरलै बस्छ । नीति मूलतः पार्टीका संरचनाले तय गर्छन् वा यदि सत्तारूढ दल भएमा मन्त्रीपरिषद्का मन्त्रीले प्रधानमन्त्री र उक्त व्यक्तिका सल्लाहकारसँगको परामर्शमा गर्छन् । कतिपय अवस्थामा नीतिगत दिशा तय गर्नको लागि पार्टीको तदर्थ बैठक बस्छन् र संसदीय दलले त्यसलाई पालना गर्छ ।

सांसदबीच र संसदीय ककश र संसद बाहिरका पार्टी संरचनाका नेतृत्वसँग नीतिको विषयमा नजिकको संयोजन गर्ने भन्ने व्यवस्था धेरै पार्टीले विधानमा उल्लेख गरे पनि व्यवहारमा त्यस्तो लागू हुँदैन । एनडीआईको सर्वेक्षणमा प्राप्त तलको जवाफले यस भनाइलाई पुष्टि गर्छ :

मेरो विचारमा सबैतिर यो जटिल प्रश्नको रूपमा रहन्छ । ककश र सरकारबीच जहिले पनि ठूलो लडाइँ हुन्छ । विधेयकमा ककशले बढी सुभावा दिन चाहन्छ, तर, सरकारलाई त्यो रूचिकर हुँदैन । सरकारले प्रशासनले तयार गरेको खाकालाई प्राथमिकता दिने भएकाले सधैं द्वन्द्वको अवस्था रहन्छ । हाम्रो संरचनाअनुसार कुनै विषयमा प्रतिवेदन दिन र त्यसमा राजनीतिक छलफल गर्नको लागि ककशले हाम्रो पार्टीको मात्रै होइन कि गठबन्धनका कुनै पनि मन्त्रीलाई पनि बोलाउन पाउने थियो । कति समयमा त मन्त्रीले कुनै निश्चित विषयमा ककशको समर्थन पाउँदैनथे । विधेयकलाई आफ्नो प्रभाव पार्नको लागि ककशले राजनीतिक दबाव दिने यो एउटा तरिका थियो । यो कठिन कुरा थियो, तर यो निरन्तरको संघर्षको सवाल थियो । - हंगेरी

पार्टी सरकारमा रहँदा र विशेष गरी गठबन्धनमा रहँदा वास्तविक अभ्यासमा चाहिँ कुन विधेयकलाई अगाडि बढाउने र कुन नीतिलाई कार्यान्वयन गर्ने भन्ने विषयमा निर्णय गर्न पार्टीको ककशलाई खासै अवसर दिईदैन वा परामर्श गरिँदैन । मन्त्री र तिनका विभागले अगाडि बढ्छन् र के गर्ने भन्ने बारेमा घोषणा गर्छन् । नीति निर्माणमा ककशको सहभागिता सैद्धान्तिकरूपमा त काम गर्छ, तर व्यवहारमा सरकारमा नहुने सदस्यलाई चाहिँ कठिन नै हुन्छ ।

- आयरल्यान्ड

मन्त्री ककशको बैठकमा आउँछन् । हाम्रो प्रायजसो गठबन्ध सरकार हुन्छ र धेरै छलफल गठबन्धनका साभेदारसँग हुन्छ । मन्त्रीले हाम्रो र गठबन्धनको ककशलाई भेट्थे । खासै भन्नु पर्दा संसदबाट कम्ती मात्रामा कानून बन्छन् । विगत दशवर्षमा एउटा ककशले चार वा पाँच विधेयक मात्रै पेश गरेका थिए । अरू सबै विधेयक सरकारले नै दर्ता गरेका हुन् । वास्तवमा विधेयकको बारेमा गम्भीर बहस नै हुँदैन । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको मागअनुसार हामीले सयौं विधेयकलाई चाँडै पारित गर्नुपर्ने भयो ।

- कोसोभो

ककशका नियम

ककशमा नियमका दायरा र अन्तर्वस्तुको बारेमा निर्णय गर्न संसदीय दल वा तिनका पार्टीको स्वविवेकमा छोडिएको हुन्छ । तर कोलम्बियाको ककश कानूनले छलफलको विधि, निर्णय लिने प्रक्रिया र अनुशासन लगायतका ककशको कार्य सञ्चालनका विषयमा पार्टीका विधानमा उल्लेख गर्नुपर्ने निर्णय गरेको छ । यस कानूनअनुसार कम्तीमा महिनाको एउटा ककशको बैठक अनिवार्यरूपमा बस्ने गरेको छ ।^{५५}

संसदीय प्रणालीको पृष्ठभूमिमा ककशभित्र सांसदको आचरण त्यसका प्रक्रियालाई नियन्त्रण गर्ने नियमले निर्धारण गर्दछ । आफ्नो पद कायम रहने कुरामा विश्वस्त भएका बलिया पार्टीका नेताले लिखित प्रक्रियालाई नजरअन्दाज गरी आफ्नै तरिकाले बैठक सञ्चालन गर्नसक्छन् । यी नियमलाई औपचारिक रूप दिएर लिखित बनाइएको भए पनि त्यसलाई ककशका वरिष्ठ पदाधिकारीले आफ्नो नियन्त्रणमा राखेका

हुन्छन् र सामान्यतया ती सार्वजनिक गरिंदैन । धेरैजसो नियम अलिखित हुन्छन् । परम्परा र नजिरमा आधारित हुन्छन् । ती पार्टीका वरिष्ठ नेताको मार्गदर्शनअनुसार चल्छन् । एनडीआईको सर्वेक्षणको जवाफ दिँदै इन्डोनेसिया, कोसोभो र न्युजिल्यान्डका सांसदले चलनचल्तीमा रहेका फरक-फरक तरिकाको बारेमा जानकारी दिए ।

जब मैले ककशको नेतृत्वको पदभार ग्रहण गरें, त्यो तबेला मलाई थाहा भयो कि ककशको कुनै नियम, प्रणाली वा कार्यविधि रहेनछ । - इन्डोनेसिया

हामीले लिखित नियमको आवश्यकता महसुस गरेका छैनौं र हामी अनौपचारिकरूपमा नै सहमती गर्छौं । - कोसोभो

मैले विगत २० वर्षभन्दा लामो समयदेखि ककशका बैठकमा सहभागिता जनाइरहेको छु । तर ककशको नियम पुस्तिका छ जस्तो मलाई लाग्दैन । समयसँगै परम्परा पनि परिवर्तन हुँदै आएका छन् । - न्युजिल्यान्ड

राजनीतिक जीवनमा द्वन्द्व अनिवार्य नै हुन् । कतिपय समयमा कुनै निश्चित विषय वा कानूनका सवालमा ककशको अडान पनि एउटै विन्दूमा आउन सक्दैन । त्यस्तो बेला यदि निर्णय लिने निश्चित नियम छैन भने समस्या आउन सक्छ । सहमती नभएको खण्डमा कसरी एउटा निष्कर्षमा पुग्ने ? कुनै विषयमा एउटै निष्कर्षमा नपुगेमा कसरी मतदान गर्ने ? ककशमा प्रस्ताव कसरी दर्ता गर्ने ? प्रष्ट नियमको अभावमा ककशले संसदमा प्रभावकारी भूमिका नखेल्न सक्छ । ककशका विभिन्न सदस्यको जिम्मेवारी र अधिकारबारे प्रष्टसँग नियममा लेखिएको छ भने मात्रै धेरै विवादको समाधान खोज्न सकिन्छ ।

केही दलले ककशका नियमको तर्जुमा गर्न संसदीय समूहलाई निर्णय गर्न सक्छन् भने कति पार्टीले चाहिँ संसद बाहिरको पार्टी संरचनाको स्वीकृतिमा मात्रै त्यस्ता नियम निर्माण गरेर लागू गर्छन् । उदाहरणको लागि दक्षिण अफ्रिकाको डेमोक्रेटिक एलायन्सको संसदीय समूहले आफ्ना ककश नियमलाई पार्टीको कानुनी आयोगमा बुझाउनुपर्छ । उक्त नियम पार्टीको विधानको व्यवस्थाअनुरूप नै भएमा

प्रमाणित हुन्छ । त्यसपछि पार्टीको संघीय परिषदले उक्त नियमको अनुमोदन गर्नुपर्छ ।^{१६}

लिखित वा अलिखित जस्तो भए पनि ककशका नियम साधारण वा विस्तृतमा हुन सक्छन् । नियमजस्तो भए पनि सबै सांसदले ती नियमबारे थाहा पाउनुपर्छ र पालना गर्नुपर्छ । सबै सांसदले ककशका नियम र प्रक्रियाको बारेमा जानकारी राखेका छन् र त्यसको सही तरिकाले पालना गरेका छन् भन्ने सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी ककशका नेता, सचेतक र कुनै अवस्थामा ककशका प्रमुख वा सचिवको हुन आउँछ । यदि कुनै सांसदले निर्धारित नियमभन्दा बाहिर गएर काम गरेको खण्डमा उनीहरूलाई ककशका नियममा उल्लेख गरिएको चल्तीमा रहेको दण्ड सजाय गरी अनुशासनको कारवाही गर्नुपर्छ । ककशको नेतृत्व चयन, ककशका बैठकको समय निर्धारण, त्यसमा गर्नुपर्ने आचरण र निर्णयलाई लिपिबद्ध गर्ने, ककशमा पद निर्धारण गर्नको लागि कार्यविधि र अनुशासनसम्बन्धी कार्यविधिजस्ता विषय प्रायः ककशका नियममा पर्छन् । संसदीय समूहका नियमको नमुना अनुसूची २ मा रहेको छ ।

नेतृत्व चयन

नेतृत्वको संरचना हरेक पार्टीमा फरक हुन सक्छ । हरेक पार्टीमा संसदीय समूह र संसद बाहिरको पार्टीबीचको तुलनात्मक शक्ति सन्तुलन पनि फरक हुन सक्छ । कति अवस्थामा पार्टीको संसदीय समूहले नेतृत्वदायी भूमिका खेल्छ भने अन्य अवस्थामा संसद बाहिरको पार्टीले त्यस्तो भूमिका खेल्छ । तर यी दुवै शाखा तुलनात्मकरूपमा बराबरीकै हैसियतमा हुन्छन् र फरक-फरक तर परिपूरक भूमिका खेल्नरहेका हुन्छन् । बेलायती राजनीतिक पार्टीको हकमा संसदीय पार्टीको प्रभुत्व बढी हुन्छ भने फ्रान्समा केन्द्रिय पार्टी कार्यालयको बढी शक्ति हुन्छ । अमेरिकामा संसदभित्र र बाहिर रहेका पार्टीका नेतृत्वले आ-आफ्ना भूमिका निभाउँछन् र एकले अर्कोमाथि प्रभुत्व जमाउँछन । संसदीय पार्टीको नेता चयन गर्ने कार्यविधि र उक्त नेताको सामान्य हैसियतले नै पार्टीमा खास शक्ति कहाँ छ भन्ने कुराको आंशिक रूपमा जवाफ हो ।

समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीमा पार्टीका नेतृत्वले पार्टीका उमेदवारको सूचीमा पहिलो नम्बरमा आफ्नो नाम राख्छन् जसले गर्दा उनीहरूको संसदमा निर्वाचित

हुने सुनिश्चित हुन्छ । उनीहरूले संसदीय समूहको नेतृत्व कायम राख्न सक्छन् । बलियो वेस्टमिन्स्टर परम्परा भएका देशमा संसदीय समूहको नेता प्रायजसो समग्र पार्टीको नेता पनि हुन्छ । पार्टीका निर्वाचित प्रतिनिधिबाटै पार्टीको नेता चयन गर्नुपर्ने बारेमा नियमले प्रष्टसँग भन्न पनि सक्छ । बेलायतको पार्टीको मुख्य नेता नै संसदमा पनि नेता हुन्छन् । साथै, भारतमा सन् २००४ को निर्वाचनमा सोनिया गान्धीले भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसलाई सफलता दिलाएपछि, उनी संसदीय दलको नेता पनि चयन भएकी थिइन् । विगतमा उनले पार्टीको अध्यक्ष र विपक्षी दलको नेताको रूपमा पनि काम गरेकी थिइन् । तर, उनले उक्त पदलाई अस्वीकार गरी मनमोहन सिंहलाई प्रधानमन्त्रीको रूपमा प्रस्ताव गरिन् र आफू पार्टीको अध्यक्षमा कायमै रहिन् । भारतीय सन्दर्भमा नेतृत्वदायी पदको विभाजन तुलनात्मक रूपमा असामान्य नै थियो ।

समग्र पार्टीको नेता संसदीय दलको स्वतः नेता हुने भएकाले पार्टीले उक्त नेतालाई संसदीय समूहको समर्थन र विश्वास रहेको छ भन्ने सुनिश्चित गर्नको लागि केही व्यवस्था तय गरिएको हुन्छ । ती व्यवस्थाले चयन भएको नेतालाई समग्र पार्टीको बृहत् समर्थन प्राप्त गरेको भन्ने सुनिश्चित गर्नुका साथै संसदीय दलको पनि विश्वास रहेको जनाउँछन् । बेलायतको कन्जरभेटिभ पार्टीमा संसदको नेताको उमेद्वार बन्नको लागि कम्तीमा दुईजना सांसदको समर्थन आवश्यक रहेको छ । यदि दुईजना मात्रै नेता उमेद्वार भएको खण्डमा गोप्य मतदानबाट चयन गर्नको लागि दुवैको नाम प्रत्यक्षरूपमा पार्टीका सबै सदस्यमाभ पठाइन्छ । जुन उमेद्वारले बढी मत प्राप्त गर्छ ऊ नै पार्टीको नेताको रूपमा चयन हुन्छ । यदि दुईजनाभन्दा धेरै उमेद्वार भएमा सांसदले मत हाल्छन् र सबभन्दा कम मत ल्याउने उमेद्वार अर्को चरणको मतदानमा समावेश हुँदैनन् । यसैगरी अन्तिम दुई उमेद्वार रहिन्जेलसम्म मतदान हुन्छ । पार्टीको नेता मतदानबाट चयन गर्नका लागि ती दुई उमेद्वारलाई पार्टीका सम्पूर्ण सदस्य माभ पठाइन्छ । बेलायतको लेबर पार्टीले आफ्नो नेता त्रिपक्षीय निर्वाचन प्रतिनिधिबाट चयन गर्छ । पार्टीका सांसद र युरोपियन संसदका सदस्य, साधारण पार्टी सदस्य र ट्रेड युनियनलगायत आवद्ध संस्थाले उमेद्वारलाई हालेको मतको बराबर एक तृतीयांश मतभार हुन्छ । सन्तुलित समर्थनको त्यस्तो प्रावधान बिना पार्टीका सदस्यको विचार र ककश सदस्यको विचारमा एकरूपता नहुँदा समस्या आउन

सक्छ । उदाहरणको लागि अष्ट्रेलियन डेकोक्याट्सले आफ्नो पार्टीको नेता सबै सदस्यको मतदानबाट चयन गर्छन् । सन् २००१ मा सिनेटर नताशा स्टोट-डेस्पोजा पार्टी सदस्यको प्रष्ट बहुमतबाट विजयी भइन् तर पार्टी ककशका बहुमत सदस्यको समर्थन पाउन सकिनन् । यसले गर्दा पार्टीभित्र र बाहिर विभाजन सिर्जना गयो । यसको परिणामस्वरूप स्टोट-डेस्पोजले निर्वाचित भएको एकवर्ष पछाडि राजीनामा दिइन् ।

एनडीआईको सर्वेक्षणमा समावेश गरिएका अधिकांश देशमा संसदीय दलको नेता प्रत्यक्षरूपमा संसद बाहिरको पार्टीले नचुने पनि त्यसको प्रभावमा चयन हुन्छन् । बंगलादेश, बोस्निया-हर्जगोभिना, क्यामबोडिया, इराक र नाइजेरिया जस्ता देशमा सांसदले आफ्नो नेता चयन गर्ने व्यवस्था भए पनि पर्दा पछाडि प्रशस्त वार्ता हुन्छन् र वास्तवमा नेता चाहिँ पार्टीका संरचनाले नै तय गर्छन् । कतिपय अवस्थामा पार्टीले गरेको चयनलाई संसदीय समूहले मतदान वा निर्णय गरी औपचारिकता दिन्छन् । बुल्गेरियामा युनियन अफ डेमोक्रेटिक फोर्सेज बाहेकका अन्य पार्टीको हकमा उनीहरूको नेताको चयन पार्टीको उच्चतम राष्ट्रिय कार्यकारी निकायले गर्छ । संसदीय दलको नेता पार्टीको नेता भन्दा फरक हुने सम्भावना एकदमै बिरलै हुन्छ । हंगेरीको एसजेडडीएसजेडमा पार्टीको ककश नेताको रूपमा चयन हुनको लागि सांसदको संख्याको दुई तिहाइ मत प्राप्त गर्नुपर्छ । उनीहरूको हकमा संसद बाहिरको पार्टीले को नेता हुनुपर्छ भनी सिफारिस मात्रै गर्नसक्छ । मोन्टेनेग्रोका अधिकांश पार्टीको हकमा सांसद र पार्टीको अध्यक्षताका सदस्यको संयुक्त बैठकबाट वा ककशले संसदीय समूहको नेता चयन गर्छन् । एउटा पार्टीको हकमा पार्टीको अध्यक्षले संसदीय समूहको प्रमुखलाई मनोनयन गर्छ । युगान्डामा पार्टीका पदाधिकारीले संसदीय नेताको चयन गर्छन् । दक्षिण अफ्रिकाको डेमोक्रेटिक एलायन्सको हकमा यदि समग्र पार्टीको नेता पनि सांसद भएको खण्डमा सोही व्यक्ति स्वतः संसदीय दलको नेताको रूपमा चयन हुन्छ । त्यसो नभएको खण्डमा संसदीय समूहले आफ्ना सदस्यबाट आफ्नो नेता चयन गर्छ । ककशका सदस्यले आफ्नो अध्यक्ष र सचेतकको चयन गर्ने भए पनि प्रमुख सचेतकको हकमा भने पार्टीको संघीय परिषदले अनुमोदन गर्ने प्रणालीबाट उक्त व्यक्तिलाई चयन गर्नुपर्छ ।^{१९}

कुनै समयमा संसदीय दलका नेताविरुद्ध चुनौती आउँछ र कुन अवस्थामा नेताको लागि आफ्नो चुनौती पेश गर्न

सकिन्छ भन्नेमा ककश नियममा प्रष्टसँग लेखिनुपर्छ । ख्यालख्यालका चुनौती पेश गरी पार्टीलाई विभाजित गर्ने वा अन्य महत्वपूर्ण कामबाट ध्यान विकेन्द्रित गर्न नसकोस् भन्नको लागि ती नियम चुनौतीपूर्ण हुनुपर्छ । तर त्यति कडा पनि हुनुहुन्न कि समस्या सिर्जना गर्ने नेतालाई हटाउन असम्भव नै होस् । मन्त्री र छाँया मन्त्री, संसदीय समितका अध्यक्ष र सदस्य र पार्टीका सचेतकजस्ता पदको सम्बन्धमा भने पार्टीको ककशका सदस्यले वा पार्टीको नेतृत्वले निर्णय गर्नसक्छन् । ककश नियममा यी पदमा चयन गर्ने विधिको बारेमा प्रष्टसँग उल्लेख गरिनु आवश्यक छ ।

सचेतक

एउटै राजनीतिक दलका सांसदलाई संसदीय पार्टीमा संगठित गर्नको लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने एक वा एकभन्दा बढी सचेतक नियुक्त गरिन्छ । सचेतक पार्टीको संसदीय दलका सदस्यबाट चयन गरिन्छ र उक्त व्यक्ति संसदभित्र पार्टीको काम कारवाहीलाई सञ्चालन गर्ने व्यवस्थापक हुन् । ठूला संसदीय समूहमा निश्चित काम कारवाही सम्पादन गर्नको लागि उप-सचेतकको पनि नियुक्ति गर्न सकिन्छ । हरेक संसदमा सचेतकको विवरण फरक-फरक हुन सक्छ । सामान्य अवस्थामा सचेतकले तल उल्लेखित काम गर्छन् ।

आफ्नो संसदीय समूहमा सचेतकले कुनै विधेयक वा प्रस्तावमा कुन सांसदले बोल्ने भनी सूची तयार गर्नुका साथै प्रश्नोत्तर समयमा कुन सांसदले बोल्ने भन्ने पनि तयार गर्छन् । विधेयक तयार हुँदै गर्दा सचेतकले निश्चित विषयमा सांसदको अडानलाई मापन गरी ती सवाललाई सम्बोधन गर्न सहजीकरण गर्छन् । यसले गर्दा विधेयकको खाकालाई प्राप्त समर्थन विस्तार गर्न मद्दत पुग्छ । जब संसदमा मतदान गर्ने समय आउँछ त्यस बेलामा प्रायजसो सचेतकले नै आफ्नो समूहमा उक्त प्रस्तावको पक्ष र विपक्षमा रहेका मतको गणना गरी आफ्ना सदस्य मतदान गर्ने बेलामा उपस्थित गराउने करा सुनिश्चित गर्छन् । कुनै निश्चित विधेयकमा मतान्तर भएको अवस्थामा आफ्ना ककशका सबै सांसदलाई मतदानमा उपस्थित गराउनु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

सचेतकले जानकारी प्रदान गर्नेमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकामा सचेतकले विधायकी कार्यतालिका र मतदानको समयसम्मको जानकारी

समावेश गरिएको जानकारी उपलब्ध गराउँछन् । त्यसका साथै निर्वाचन क्षेत्रमा मतदातासँगको जनसम्पर्कमा सांसदले आफ्ना मतदाता र सञ्चारमाध्यमलाई पार्टीले जोड दिन चाहेका विषयलाई समावेश गरी संसदीय कारवाहीमा विश्राम भएको समयको लागि सामग्री उपलब्ध गराउँछन् । एक एनडीआईका विज्ञले भनेका थिए, “सचेतकले नेतृत्व र नेतृत्वमा नभएका सांसदबीच माथिबाट तल र तलबाट माथिको सम्बन्धलाई सहजीकरण गर्छन् । सचेतकले पार्टी नेतृत्वको तर्फबाट पार्टीको अडानलाई प्रबर्द्धन गर्छन् भने नेतृत्वमा नभएका सांसदको तर्फबाट पार्टीका नीतिमा उनीहरूको गुनासालाई पनि प्रष्टसँग व्यक्त गर्छन् । सचेतकले संसदीय दलको भावना बुझ्ने एक महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छन् ।”^{१५}

कतिपय संस्थामा मानव संसाधन विभागले खेल्ने भूमिका पनि सचेतकले प्रायः खेल्ने गर्छन् । उदाहरणको लागि सुत्केरी विदा/नवजात शिशुको स्पहार गर्ने विदा वा गम्भीर बिरामी भएका आफन्तको हेरचाह गर्नको लागि विदा वा फरक समयमा उपस्थित हुने व्यवस्था मिलाउनको लागि निवेदनलाई प्राथमिकतामा राख्न सांसद सचेतकसँग नजिकबाट सम्पर्कमा हुन्छन् । सचेतकले नयाँ सांसदको खोजी गर्ने विषयमा पनि समर्थन गर्छन् । वेस्टमिन्स्टरमा हरेक सचेतकको जिम्मेवारीमा निश्चित क्षेत्रका सांसद तोकिएको हुन्छ र उक्त व्यक्ति सचेतकले नयाँ सांसदलाई सल्लाह सुझाव दिने, उनीहरूले उचित अनुभव पाइरहेका छन् भन्ने सुनिश्चित गर्ने र मतदानको समयमा आउने द्वन्द्वको विषयमा राम्रोसँग सोचविचार गर्नको लागि मद्दत गर्ने गर्छन् । एउटा अध्ययनमा गरिएको टिप्पणी अनुसार “मिलनसार र सजिलै भेट्न सकिने यी सचेतक सूचना प्रदान गर्न तयार हुन्छन्, कुरा ध्यानपूर्वक सुन्छन्, नेतृत्वमा नरहेका सांसदका असुविधालाई सहजीकरण गर्छन् र व्यक्तिगत समस्याको समाधानमा मद्दत गर्छन् ।”^{१६} सचेतक संसदको सभाकक्षमा नियमितरूपमा बस्ने भएकाले उनीहरूले सांसदले समयक्रमसँगै कसरी आफूलाई विकसित गरिरहेका छन् भन्ने बारेमा अवलोकन गर्न पाउँछन् । यो प्रक्रियाले नेतृत्व क्षमता भएका सांसदलाई मन्त्री वा छाँया मन्त्रीको रूपमा पहिचान गर्न सचेतकलाई मद्दत गर्दछ ।

संसदीय समूहमा आफ्ना जिम्मेवारीको साथै संसदको सहज कार्य सञ्चालनको लागि सरकार र विपक्षीले औपचारिक र अनौपचारिक सञ्चारको प्रयोग गर्छन् । ती

सञ्चारमा संसदीय कार्य व्यवस्था गर्नको लागि साप्ताहिक भेटघाट र चालु तालिका निर्धारण र संसदमा विचाराधीन विधेयकमा सम्भावित संशोधन पेश गर्न दैनिक सम्पर्क हुन सक्छन् । संसदमा बस्ने दिन विभिन्न पार्टीका सचेतकले बैठक गरी उक्त दिनको कार्यसूचीको तयारी गर्छन् र सभाको अध्यक्षता गर्ने पदाधिकारीसँग वक्ताको क्रमको बारेमा आफ्ना राय सुभाष दिन्छन् । बेलायत, अष्ट्रेलिया र अन्य संसदमा जोडी बनाउने (पेयरिङ)को व्यवस्था हुन्छ । जसअनुसार कुनै विषयमा मतदान नगर्न एउटा पार्टीको सांसदसँग अर्को पार्टीको सांसद सहमत हुन्छ । त्यसले गर्दा उदाहरणको लागि बिरामी भएर, मन्त्रीको जिम्मेवारी, संसदीय क्षेत्रको महत्वपूर्ण कार्यक्रम लगायतका कामले गर्दा दुवै पार्टीका सांसदले अल्पकालको लागि संसदमा रहेको शक्ति सन्तुलनलाई असर नपार्ने गरी संसदीय काम कारबाहीबाट अलग गर्नसक्छन् । सचेतकले यस्ता जोडा बनाउने कार्यमा सहजीकरण गर्छन् र पार्टीका निर्णय सही मतदान र व्यवस्थित मन्तव्यबाट कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्न संसदको चालु कार्यको अनुगमन गर्दछन् ।

अफ्रिकी नेशनल कांग्रेसका केन्द्रिय र प्रादेशिक संसदका प्रमुख सचेतक एउटा मञ्चमा आवद्ध छन् जसले ककशका गतिविधिको प्रभावकारी राजनीतिक व्यवस्थापन र संयोजन गर्दछ । त्यसका साथै राष्ट्रियसभा र राष्ट्रिय परिषदमा रहेका सचेतकको साप्ताहिक बैठकले पार्टीका रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको समीक्षा गर्ने, विभिन्न राजनीतिक र प्रशासनिक इकाइको गतिविधिको बारेमा छलफल गर्ने, प्रतिवेदनलाई पारित गर्ने र रणनीति र अन्य विषयमा निर्णय गर्ने आदि काम गर्छन् ।^{१०}

वेस्टमिन्स्टर प्रणालीको एक अध्ययनले सचेतकलाई संसदीय मेसिनको गियरको रूपमा व्याख्या गरेको छ । धेरैजसो अवस्थामा सचेतकको पदलाई नियन्त्रण र दबावको रूपमा हेरिए पनि व्यवहारमा चाहिँ अरूलाई आफूप्रति ऋणी र कृतज्ञ बनाएर अनौपचारिक शक्ति हासिल गर्ने हो । उक्त अध्ययनमा सचेतकलाई उद्धृत गर्दै भनिएको छ, “नेतृत्वमा नरहेका सांसद सचेतकको मार्गदर्शन, सल्लाह, सहयोग वा समर्थनको लागि आउँछन् र सचेतकको कार्यालय अरूलाई सहयोग गर्नको लागि गठन गरिएको हो । त्यस कार्यालयका उपहार वा लगानी भनेका सामान्य सहयोग, नियममा अपवाद खोजिदिएको र अनुपस्थितलाई सहिदिएको आदि हुन् ।^{११}”

यी जिम्मेवारीलाई बहन गर्नको लागि वरिष्ठ सांसदलाई नै सचेतकको जिम्मेवारी प्रदान गरिन्छ जसको पार्टीको नेतृत्वमा उल्लेखनीय प्रभाव हुन्छ र नेतृत्वमा नभएका कनिष्ठ सांसद जसलाई व्याकवेन्चर्स पनि भनिन्छ, उनीहरूमाभ बृहत् सञ्जाल रहेको हुन्छ । सचेतकको लागि पार्टीको नेताको ढोका जहिले पनि खुला रहनुपर्छ र कनिष्ठ सांसदको लागि सचेतकको ढोका जहिले पनि खुला रहनुपर्छ । आफूले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने सांसदलाई मनाउने क्षमताको स्रोत भनेको सचेतकले दिन सक्ने पुरस्कार र सजाय हो । यसलाई उक्त व्यक्तिले रणनीतिकरूपमा प्रयोग गर्नुपर्छ । सचेतकले दिन सक्ने पुरस्कार भनेको भनेको मन्त्री पद, विभिन्न समितिमा समावेश गर्ने र त्यसको अध्यक्षता दिने, विदेश भ्रमणको टोलीमा समावेश गर्ने आदि पर्छन् भने सजायमा ती सुविधा नदिने र पार्टीबाट निलम्बन गर्नेसम्मका हुन्छन् । केही देशमा आफ्ना सांसदको विभिन्न गोप्य जानकारीको बारेमा पार्टीले संकलन गरेर राख्ने र सचेतकको कार्यालयलाई ती जानकारीको संकलन केन्द्रको रूपमा प्रयोग गरी सांसदलाई बफादार बनाउन प्रोत्साहित गरेको आशंका गरिएको छ ।^{१२}

पार्टी वा संसदीय समूहले सचेतकलाई निर्वाचित वा मनोनयन गर्नसक्छन् । तर नियुक्ति जसरी भए पनि ग्राह्य गुण चाहिँ उही नै हुन्छन् (बक्स ७ हेर्नुहोस्) । उनीहरू संसदको अनुभवी सदस्य हुनुपर्छ र संसदको नियमावली र संसदीय परम्पराको बारेमा जानकार हुनुपर्छ । आफ्ना सहकर्मी सांसदको विश्वास जित्नुपर्छ र पार्टी नेतृत्वको भरोसा हुनुपर्छ । पार्टीको संगठनात्मक संरचनासँग मजबुत सम्बन्ध हुनुपर्छ र राम्रो सञ्चार र वार्ता गर्ने सीप हुनुपर्छ ।

बक्स ७ : सचेतक

जिम्मेवारी

- पार्टीको तर्फबाट वक्ताको चयन गर्ने
- प्रश्नोत्तर समयको लागि प्रश्नको बाँडफाँड गर्ने
- मतदानमा सांसद सहभागी भएको सुनिश्चित गर्ने
- संसदको कार्यव्यवस्थाको बारेमा योजना बनाउनको लागि अन्य सचेतकसँग भेट्ने

- अल्पकालको लागि संसदमा रहेको शक्ति सन्तुलनलाई असर नपार्ने गरी दुई वा दुईभन्दा बढी संसदीय समूहका सदस्यलाई बराबर संख्यामा संसदीय काम कारवाहीबाट अलग गर्ने सम्बन्धमा वार्ता गर्ने ।
- पार्टीको नेतृत्व र सदस्यबीच पुलको काम गर्ने
- संसदको सभाध्यक्ष, कर्मचारी र अन्य पार्टीका सचेतकसँग सम्पर्क स्थापित गर्ने
- संसदको काम कारवाही पार्टीका घोषणापत्र र ककशका निर्णयानुरूप छुन् भन्ने सुनिश्चित गर्ने
- पार्टीको बैकल्पिक प्रवक्ताको रूपमा काम गर्ने

खोजिएका गुण

- संसदको र पार्टीको अनुभव भएको
- संसदको नियमावली र संसदीय प्रक्रियाबारे जानकार
- पार्टी, आफ्ना सहकर्मी सांसद र नेतृत्वले उच्च सम्मान र विश्वास गर्ने
- राम्रो सञ्चार र वार्ता गर्ने सीप हुनुपर्छ

संसदीय समूहको कार्य विभाजन

स्वास्थ्य, भूमिसुधार, शिक्षा लगायतका विभिन्न नीतिगत सवाल संसदमा उठ्छन् । त्यसैले कुनै पनि सांसदले सबै विधाको प्रभावकारी ढङ्गले ज्ञान नराख्न सक्छ । ककशले आफ्नो समयको सही सदुपयोग गरेको सुनिश्चित गर्ने एउटा तरिका भनेको सबै सांसदलाई कुनै निश्चित विषय तोक्यो श्रमको विभाजन गर्नु हो । यस्तो श्रमको विभाजनबाट निश्चित विषयमा सांसदले एक-आपसको ज्ञान र विज्ञतामा केही तहसम्म भर पर्नसक्छन् । एक-आपसमा भर पर्ने यो व्यवस्था भनेको सांसदको आफ्नो जिम्मेवारीलाई निलम्बन गरेको भने हैन किनकि एउटा सांसदले संसदमा कसरी मतदान गर्छ भन्नेमा ऊ विश्वस्त हुनैपर्छ । यसले त सबै सांसदले एक अर्काबीच सहकार्य गरेर सबैको समयको प्रभावकारी उपयोग मात्रै गर्ने हो ।

कार्य विभाजनको पहिलो र सबभन्दा चल्तीको तरिका भनेको विषयगतरूपमा गर्ने हो । यसअन्तर्गत प्रायः विभाजित वा चासो राखिएका विषय सरकारको मन्त्रालयअनुसार

हुन्छन् । दोस्रो तरिका भनेको भौगोलिक क्षेत्र बमोजिम कार्य विभाजन गर्ने हो । यसअन्तर्गत ककशमा हरेक सांसदलाई एउटा निश्चित जिल्ला वा नगरपालिकाभित्रको समुदायको जिम्मेवारी तोकिएको हुन्छ जुन ठाउँमा सम्भवतः उक्त व्यक्ति बस्ने वा त्यस्तै अरू केही सम्बन्ध रहेको हुन्छ । उक्त क्षेत्रका नागरिकले उक्त व्यक्तिसँग र त्यसपछि ककश र पार्टीसँग गहिरो सम्बन्धको महसुस गर्छन् किनकि उक्त व्यक्ति सदस्यहले त्यस क्षेत्रका नागरिकको चासोका विषयमा रूचि राख्छन् । समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सूचीबाट सांसद बन्ने प्रणाली भएका संसदीय समूहले प्रायः यो तरिकाबाट निर्वाचन क्षेत्रका नागरिकसँग जनसम्पर्क गर्ने गर्छन् ।

ठूला ककशमा सांसदको समूहलाई नै कुनै विषयमा जिम्मेवारी तोकिएको हुन्छ । फिनल्यान्डको संसदमा कुनै संसदीय समितिमा एउटै पार्टीबाट धेरै सांसद सदस्य रहेको अवस्थामा समितिमा प्रतिनिधित्व गर्ने उक्त पार्टीका सांसदले आफ्नो अध्यक्षता गर्नको लागि एकजना सांसद चयन गर्छन् । हरेक समितिमा रहेका पार्टीका प्रतिनिधिले आवश्यकता अनुसार बैठक गर्छन् । ककशका उप-नेताले साप्ताहिक रूपमा बैठक सञ्चालन गर्छन् जसमा हरेक समितिमा रहेका पार्टीका सदस्यको अध्यक्षता गर्ने सांसद सहभागी हुन्छन् । उनीहरूले एक-आपसमा समितिमा भएको प्रगतिको बारेमा जानकारी गराउँछन् र बृहत् संसदीय समूहमा कुन विषय छलफलको लागि लैजाने भन्ने निर्णय गर्छन् । त्यसरी समितिमा पार्टीका प्रतिनिधिको अध्यक्षता गर्ने सांसदले आफ्नो समितिमा विचाराधीन रहेका विभिन्न विधेयकमा पार्टीको समूहको अडानलाई प्रभावित गर्नसक्छ ।^{१३}

त्यस्तै दक्षिण अफ्रिकाको अफ्रिकन नेशनल कांग्रेस (एएनसी) ले आफ्ना सबै सांसदलाई अध्ययन समूहमा बाँडफाँड गर्छ जुन समूहलाई ककशका पद उप-समिति जस्तैरूपमा लिइन्छ । हरेक अध्ययन समूहलाई अध्यक्षले नेतृत्व गर्छन् र उक्त व्यक्तिलाई सचेतकले सहयोग गर्छन् । हरेक अध्ययन समूहले निश्चित संसदीय समूहलाई आफ्ना प्रतिवेदन बुझाउँछ र सम्बन्धित क्षेत्रका विषयमा एएनसीका संसदीय ककशका नीति प्रस्तावित गर्छन् । एएनसीलाई यस व्यवस्था गर्न सम्भव हुनुको कारण उसको ककशमा धेरै ठूलो संख्यामा सांसद भएर पनि हो जुन सन् २००९ को राष्ट्रियसभाको निर्वाचनपछि ४०० सिटमा २६४ थियो । तर, सानो संख्यामा सांसद भएका ककशले पनि औपचारिक वा अनौपचारिक रूपमा श्रमको विभाजन गर्छन् र प्रवक्ता वा

नीतिगत क्षेत्रको लागि विषयगत विज्ञ तोकेर काम अगाडि बढाउँछन् ।

वेस्टमिन्टर शैलीको संसद हुने देशमा छाँया सरकारको गठन गर्नु मुख्य प्रतिपक्षी दलको संसदीय समूहमा कार्यविभाजनको प्रचलित तरिका हो । ककश वा संसदीय समूहको एक हिस्सा रहेको उक्त समूहका सदस्य रहेका छाँया मन्त्रीलाई एक वा एकभन्दा बढी मन्त्रीस्तरीय पद विभाजन गरिएको हुन्छ । विपक्षी दलको नेताले छाँया प्रधानमन्त्रीको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्दछ । छाँया सरकारमा प्रायजसो संसदीय समूह वा ककशका वरिष्ठ नेता हुन्छन् जसलाई उनीहरूको अनुभव र विषयगत विज्ञताको आधारमा तोकिएको हुन्छ वा ककशले चयन गर्दछ । कतिपय अवस्थामा विपक्षी दलले आफ्नो फरक प्राथमिकता दर्शाउन सम्बन्धित मन्त्रालय नभएका क्षेत्रमा पनि छाँया मन्त्री चयन गर्नसक्छन् । छाँया सरकारको कारणले संसदमा रहेको विपक्षी दलले आफ्नो क्षेत्रगत विज्ञतालाई गहिरो बनाउँछ, बढी प्रभावकारी रूपमा काम गर्नसक्छन् र बैकल्पिक सरकारको भाव प्रेषित गर्छन् ।

छाँया सरकारका मन्त्रीले सरकारका मन्त्रीसँग सहकर्मीको सम्बन्ध स्थापित गर्छन् । उदाहरणको लागि बेलायतका वित्त मन्त्रीले पेश गरेको बजेटमा छाँया वित्त मन्त्रीले आफ्ना धारणा राख्छन् भने वातावरण मन्त्रीले पेश गरेका पहलमा छाँया वातावरण मन्त्रीले आफ्ना धारणा राख्छन् । मन्त्रालयगत यस्ता सम्बन्धको अभ्यासले गर्दा विपक्षी दलका नेताले प्रधानमन्त्रीलाई प्रत्यक्षरूपमा प्रतिक्रिया जनाउन पाउँछन् र विपक्षी दलका नेताको समय र प्रभावलाई रणनीतिकरूपमा प्रयोग गर्न पाइन्छ ।

एनडीआईका एक विज्ञले छाँया कानुन मन्त्रीको रूपमा आफूले सामना गर्नु परेका चुनौती तिनीलाई कसरी समाधान गरेका थिए भन्ने बारेमा बोलेका थिए । उनका विपक्षी जो कानुन मन्त्रीका रूपमा कार्यरत थिए, उनको माताहतमा ३ हजार कर्मचारी थिए तर छाँया मन्त्रीको तर्फबाट काम गर्नको लागि कोही पनि तलबी कर्मचारी थिएनन् । त्यसका साथै उनीहरू निरन्तररूपमा सांसदका काममा व्यस्त थिए - संसदीय समितिका काम र आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका नागरिकसँग सम्पर्क गर्नुपर्ने र उनीहरूका आग्रहलाई पूरा गर्नुपर्ने थियो । उनले भनेका थिए, “हामीसँग धेरै स्रोत नभएकाले सबै विषयमा जानकारी पाइराख्न कठिन थियो ।” उनले स्वयंसेवक विज्ञको समूह बनाएर त्यसको समाधान खोजे । उनीहरूसँग कानुनका उप-प्राध्यापक, दुईजना वकिल, एक

पूर्वन्यायाधीश, दुई प्रहरी अधिकृत, एक समाजसेवी संलग्न कर्मचारी, एक फौजदारी/देवानी कानून सुधार विज्ञ र उक्त व्यक्ति सुरक्षा क्षेत्रका व्यक्तिलाई समावेश गरेका थिए । आफ्नो अध्ययनको लागि संसदलाई उपलब्ध गराइएको पुस्तकालयको उपयोग गरेका थिए ।^{६४}

छाँया मन्त्रीपरिषद् सामान्यतया सरकारको मन्त्रीपरिषद् जस्तै संसदीय समूहका अन्य सदस्यभन्दा अलग्गै साप्ताहिक रूपमा भेट्छ । छाँया मन्त्रीपरिषद्को बैठकको साथै संसदीय समूहको बैठकले छाँया मन्त्रीपरिषद्लाई आफ्ना सहकर्मीलाई जानकारी प्रदान गर्न र उनीहरूसँग संवादमा रहन अवसर दिन्छ । छाँया मन्त्रीपरिषदले संसदीय समूहका अन्य सदस्यलाई कुनै विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न र प्रस्ताव पेश गर्न आग्रह गरे पनि त्यस विषयमा अन्तिम निर्णय प्रायजसो छाँया मन्त्रीपरिषदले नै लिन्छ ।

छाँया मन्त्री प्रायजसो विषयगत समितिमा अल्पमतका सबभन्दा वरिष्ठ सदस्य हुन्छन् । उक्त पदले उक्त व्यक्तिलाई समिति प्रणालीबाट लाभ लिनको लागि मद्दत गर्छ । उक्त व्यक्तिले उक्त क्षेत्रका विभिन्न पात्रसँग सम्बन्ध विस्तार गर्नसक्छन् जसले गर्दा नीतिको तर्जुमा प्रक्रिया मजबुत हुन्छ । यसरी कार्यविभाजन गर्दा निश्चित विषयमा विपक्षी दलको कुन पार्टी सदस्यले धारणा राख्छन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ । यसले सञ्चारमाध्यमबाट आउने आग्रहलाई पनि सहजीकरण गर्छन् किनकि उनीहरूले निश्चित विषयमा पार्टीको धारणा माग्नको लागि छाँया मन्त्रीपरिषद्को सूचीमा भएका मन्त्रीलाई सम्पर्क गर्नसक्छन् ।

वेस्टमिन्टर प्रणाली भएका संसदमा छाँया मन्त्रीपरिषद् एकदमै प्रभावकारी हुन्छ किनकि मन्त्रपरिषद्का सदस्य पनि बहालवाला सांसद नै हुन्छन् । तर गैरसंसदीय छाँया मन्त्रीपरिषद्को पनि अभ्यास गर्न खोजिएको छ । उदाहरणको लागि बोस्निया-हर्जगोभिनामा निष्प्रभावी संसद वा राजनीतिक मुद्दामा अधिनायकवादी नियन्त्रणको प्रतिरोध गर्न यसको प्रयोग गरिएको छ ।

ककशका बैठक

कुनै पनि ककश सबै विषयमा सहमतीमा पुग्न सक्दैन । यदि सहमती भेटाउन प्रयास गरिएको भए ककशका सदस्यले उक्त निर्णय मान्ने अधीक सम्भावना हुन्छ । नेतृत्वको दृष्टिकोणबाट हेर्दा यदि बन्द कोठभित्र खुला र

प्रष्ट छलफल सञ्चालन गर्न सके सदस्यका मनमा लागेका चिन्तालाई बाहिर ल्याउन मद्दत गर्छ र आफ्ना धारणाबाट पार्टीको धारणालाई समर्थन गर्नको लागि उनीहरूलाई थप मद्दत गर्छ । उक्त विकल्प उपलब्ध छ भनी सदस्यले ठान्ने नेतृत्वको शैलीले पनि प्रभाव पार्छ । बेलायतको लेबर पार्टीबारे गरिएको एक अध्ययनमा यस्तो टिप्पणी गरिएको छ :

विवादास्पद विषयलाई लेबरको संसदीय दलको बैठकमा सामूहिकरूपमा विचार विमर्श गर्न स्मिथको नेतृत्व सन्तुष्ट थियो । त्यसो गर्नुको कारण यदि सदस्यले आफ्ना मनमा लागेका सबै कुरा बन्द कोठाभित्र ओकल्न पाए भने उनीहरूले सार्वजनिकरूपमा ती विषयको बारेमा नकारात्मक तवरले बोल्ने र पार्टीको निर्णय विपरीत बोल्ने सम्भावना कम हुन्छ । स्मिथको नेतृत्वबाट सिकने एउटा महत्वपूर्ण कुरा चाहिँ के हो भने नेतृत्वमा नरहेका सबभन्दा कनिष्ठ सांसदको समूहलाई सुन्नेको लागि थोरै समय छुट्याउने हो भने पनि लडाइँ लड्ने आफ्नो फौजले मनको भारी विसाउन पाउँछन् र सन्तुष्ट लेबर पार्टीको संसदीय दल र प्रभावकारी नेतृत्व हासिल गर्न सकिन्छ ।^{१५}

नेतृत्वको शैली जस्तो भए पनि ककशको आकारले पनि बैठक चाहिँ छलफलको मञ्च जस्तो हुन्छ कि हुन्न भन्ने धेरै हदसम्म निर्धारण गर्छ । साना समूहमा सबै धारणालाई सुन्ने र सहमतीमा पुग्न बढी सजिलो हुन्छ ।

वेल्जियमका पार्टी संसदीय समूह साना भएकाले उक्त समूहको बैठकलाई वैचारिक असहमतीलाई कमी गर्नको लागि मञ्चको रूपमा प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ । त्यस्ता बैठकमा धेरै नै विवादित विषय हप्तौंसम्म पनि छलफलको लागि आइरहन्छन् । कामको प्रष्ट विभाजन भएकाले पनि एउटा क्षेत्रका सांसद अर्कोमा जाने व्यवहार असामान्य ठानिन्छ । त्यसले गर्दा पनि फरक मतको सम्भावना कमै रहन्छ । अर्कोतर्फ बेलायत र फ्रान्समा तिनीको संसदीय पार्टीको ठूलो आकारले गर्दा त्यस्ता प्रकृतिका बैठक अव्यवहारिक हुन्छन् ।

ककशका बैठक प्रायः साप्ताहिक रूपमा हुन्छन् र संसद बस्ने दिनमा तोकिएको समयमा बस्छन् ।

ककशका नियममा यी विषयको बारेमा प्रष्टसँग लेखिएको हुन्छ । साथै आपत्कालीन विधेयकमाथि विचार गर्न, नयाँ सवाललाई मध्यनजर गर्न वा नेतृत्वलाई चुनौती दिनको लागि आपत्कालीन बैठक बोलाउने सम्बन्धनमा नियममा व्यवस्था गरिएका हुन्छन् ।^{१६}

ककशको बैठकका विषयसूची संसदीय काम कारवाहीको विषयमा विचार विमर्श गर्ने नियमित बाटोबाट अगाडि बढ्छन् । बैठकका सामान्य विषयसूचीमा नेताको सम्बोधन, सचेतकका टिप्पणी, बहसका लागि तयार भएका सरकारी विधेयक, प्रश्नोत्तर समयको सम्बन्धमा रणनीति, गैर सरकारी प्रस्ताव र सामान्य काम पर्छन् । ककश बैठकको ध्यान संसदीय गतिविधिले निर्धारण गरे पनि समूहको बैठकसम्बन्धी नियममा गरिएका व्यवस्थाले सांसदलाई थप सवाल उठाउनको लागि अनुमती दिन सक्छ । उदाहरणको लागि सांसदलाई आफ्नो संसदीय क्षेत्रका विषयमा चासो हुनसक्छ र अन्य सांसदलाई पनि त्यस्तै चासो छ कि भन्ने बुझ्नको लागि उक्त समयको प्रयोग गर्नसक्छन् । त्यस्ता छलफबाट पार्टीले थप काम गर्न वा नीतिमा संशोधन गर्नको लागि आवश्यकता पहिचान गर्नसक्छन् ।

ककशका नियमले बैठकका प्रक्रियाको बारेमा मापदण्ड तोक्नुपर्छ जसमा छलफल कसरी अगाडि बढ्छन्, सांसदले कति लामो समयसम्म बोल्न पाउँछन्, बहसलाई कसरी टुङ्ग्याउने, र मतदान गर्ने प्रक्रिया कस्तो हुने (हात उठाउने, गोप्य मतदान, ध्वनीमत) आदि विषयलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ । ककशका बैठकमा कहिलेकाहीँ सांसद नभईकन मन्त्री भएका वा महासचिव जस्तो पार्टीका गैरसांसद पदाधिकारी हुनसक्छन् । नीतिगत बहसमा ककशले विषयगत विज्ञबाट उनीहरूको क्षेत्रमा पनि सुन्ने चाहना राख्न सक्छ । कसले ककशको बैठकमा भाग लिन सक्छन् भन्ने विषयमा ककशका नियममा प्रष्टसँग लेखिनु पर्छ ।

ककशको बैठकका निर्णयको लेख्ने जिम्मेवारी सामान्यतया सचेतक वा ककशका सचिवको हुन्छ । भविष्यमा पार्टीको दिशाको सम्बन्धमा हुन सक्ने द्वन्द्वको निवारणका लागि रेकर्डिङ महत्वपूर्ण हुन्छ । ककशका सदस्य हरेक निर्वाचनपछि फेरिने भएकाले यी निर्णयको संग्रहले पार्टीको संस्थागत स्मृतिको रूपमा रहन्छन् र निश्चित विषयमा पार्टीको धारणाका एकरूपता कायम गर्न मद्दत गर्छन् । अर्कोतर्फ

कतिपय समयमा संवेदनशील विषयहरूमा छलफल हुने भएकाले केही भागको रेकर्ड गर्न संसदीय दल हिचकिचाउन पनि सक्छन् । त्यस्तो अवस्थालाई सम्बोधन गर्न निश्चित विषयमा छलफल भएको र उक्त विषयमा भएको निर्णय मात्रै पनि उल्लेख गर्नसक्छन् । कानुनले ककशको बैठकलाई नियमन गर्ने स्थिति असामान्य भए पनि कोलम्बियाको कानुनबमोजिम संसदीय रणनीति र मतदानसम्बन्धी निर्णय गर्ने बैठकको निर्णयलाई लिखितरूपमा ककशले राख्नु पर्छ । यदि सांसदले पार्टीको अनुशासन तोडेर कारवाहीको भागिदार भए ती निर्णयलाई प्रमाणको रूपमा राख्नु पर्छ ।^{१९}

व्यक्तिगत स्वतन्त्रताविरुद्ध पार्टीको एकता

जब सांसद निश्चित विषयमा पार्टीको अडानको विपक्षमा हुन्छ तब कुन समयमा पार्टीको विरुद्ध मतदान गर्ने र कुन बेलामा पार्टीसँग ऐक्यबद्धता, बफादारी र एकताको लागि आफ्नो व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई तिलाञ्जली दिने भन्ने निर्णय गर्नु सैद्धान्तिक र व्यवहारिकरूपमा सांसदलाई सबभन्दा बढी तनाव हुने विषय हो । यस तनावलाई एउटा अध्ययनले सांसदको धर्मसंकटको रूपमा व्यक्त गरेको छ :

कुनै नीतिगत विषयमा मतदान गर्दा सांसदले तल उल्लेखित विकल्प पाउँछन् । पहिलो भनेको आफ्ना मतदातालाई समर्थन गर्ने जसले गर्दा सांसदको पुनः(निर्वाचित हुने सम्भावना राम्रो रहन्छ । दोस्रो भनेको निरन्तररूपमा पार्टीलाई समर्थन गर्ने हो र नीतिगत विषयमा पार्टीको निर्णयबमोजिम समर्थन गर्ने हो जसबाट पार्टीमा माथि उक्लिनको लागि बाटो सहज हुने सुनिश्चित हुन्छ, अर्को निर्वाचनमा पुनःमनोनयन पाउने र पार्टीप्रति देखाएको बफादारी र पार्टीमा आफ्नो हैसियतको कारणले अन्य लाभ पनि लिन सक्छन् ।^{२०}

माथि उल्लेख गरिएका दुई विकल्प सधैं एक-आपसका विपरार्थी नहुन पनि सक्छन् तर सांसदले सामना गर्नुपर्ने द्वन्द्व अरू पनि रहेका छन् । उदाहरणको लागि पार्टीको धारणा जेसुकै भए पनि उनीहरूको व्यक्तिगत विश्वास आफ्ना क्षेत्रका मतदाताको विचारसँग नमिल्न सक्छ वा सार्वजनिक नियुक्त वा व्यक्तिगत लाभको लागि उनीहरू दल त्याग

गरी अर्को दलमा जोडिन सक्छन् ।^{२१} पार्टीको ककशमा यी धर्मसंकटको पटाक्षेप भइराख्छन् । यी सम्भावित द्वन्द्वमा सांसदले ध्यान दिनुपर्ने पक्ष भनेको के उनीहरूले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका नागरिकको हितमा काम गरिरहेका छन् वा पार्टीको हितमा काम गरिरहेका छन् वा आफ्ना मूल्य मान्यता र विश्वासको आधारमा काम गरिरहेका छन् ? यी स्वार्थमा कतिपय अवस्थामा एकरूपता हुन्छ । तर जुन समयमा ती सवालमा एकरूपता हुन्छ त्यसपछिको प्रश्न भनेको के पार्टीले आफ्ना सांसदले संसदमा कस्तो आचरण गर्ने र कसरी मतदान गर्ने भनेर निर्देशन दिने हो ?

पार्टीका नीति कति प्रष्ट छन् र वैचारिक मूल्य मान्यतामा कति आधारित छन् भन्ने विषयले यो गतिशील अवस्थामा भूमिका खेल्छ । एक अध्ययनअनुसार स्लोभाकियाको सन् १९८९ को क्रान्तिपछि कम्युनिस्ट भन्दा बाहेक अन्य पार्टीको संसदीय दल भनेका उस्तै विचार भएका सांसदको अनौपचारिक समूहभन्दा केही बढीको अवस्थामा मात्रै काम गरिरहेको थियो । केही अनौपचारिक समूहपछि राजनीतिक पार्टीहरूको रूपमा परिणत भए । त्यसपछिका वर्षमा आफ्ना साभेदारको बारेमा कमै मात्र जानकारी पाएर विभिन्न समूहले एक अर्कासँग गठबन्धन बनाए । सन् १९९० देखि १९९७ सम्म कति संसदीय दलमा समूह त्यागको एउटा मात्रै घटना भएन, अन्य समूहमा विभिन्न विषयलाई लिएर विभाजन भयो । यस्ता विभाजनले पछिल्लो समयमा बढी एकताबद्ध पार्टीको गठनमा मद्दत गर्‍यो ।^{२२} एकीकृत संसदीय समूह विकसित हुँदै समयक्रममा पार्टीका रूपमा परिणत हुन्छन् र त्यसका सांसदले उस्तै-उस्तै मूल्य मान्यताको वरिपरि एकताबद्ध हुन्छन् ।

देशको सुधार गर्नुपर्छ भन्ने अस्पष्ट उद्देश्य भएका पार्टीका सांसदभन्दा प्रष्ट वैचारिक जग भएका पार्टीका सांसद पार्टीको अडानलाई मान्ने बढी सम्भावना हुन्छ । यस दस्तावेजमा अन्यत्र उल्लेख भएअनुसार जब सांसद पार्टीको उमेदवारको रूपमा मतपत्रमा परिचित भएर वा आफ्ना चुनावी अभियानमा पार्टीका सामग्रीसँग आफ्नो सम्बन्ध देखाएर निर्वाचित हुन्छन् त्यस समयमा सांसदले पार्टीको घोषणापत्र बमोजिम नै काम गर्छन् भन्ने मतदाताको अपेक्षा हुन्छ । राजनीतिक दलले निर्वाचनमा घोषणापत्र तयार गरेका हुन्छन् र जब उनीहरू सरकार बनाउन सफल हुन्छन् त्यस समयमा उनीहरूलाई प्राप्त लोकप्रिय मत उक्त घोषणापत्रलाई कार्यन्वयन गर्न प्रदान गरिएको जनादेशको

रूपमा बुझिन्छ । लोकतन्त्रको जनादेश सिद्धान्तबमोजिम पार्टीका सांसदले संसदीय मतदानमा सहभागी भई आफ्नो पार्टीका अडानलाई समर्थन गर्नुपर्छ, जसले संसदीय काम कारवाहीमा मतदाताको वास्तविक इच्छा प्रतिबिम्बित हुन्छ।^१ त्यसैले पार्टी वा पार्टीको घोषणापत्रसँगको आवद्धताले गर्दा सांसद त्यसमा पनि समानुपातिक सूचीबाट निर्वाचित भएपछि उनीहरूलाई पूर्ण स्वतन्त्रता दिँदा मजबुत पार्टी प्रणाली बनाउनुको उद्देश्यलाई नजरअन्दाज गर्दछ । यदि पूर्ण स्वतन्त्रता दिइएको अवस्थामा सांसद आफ्नो व्यक्तिगत हितलाई पार्टीको एकता र राष्ट्रको हितभन्दा बढी ध्यान दिने भएकाले संसद भद्रगोल हुन्छ र गठबन्धनको उतारचढावले काम गर्नको लागि गाह्रो हुन्छ ।

त्यसको विपरीत यदि पार्टीलाई आफ्ना सांसदमाथि पूर्ण नियन्त्रण प्रदान गरियो भने मतदाताले आफ्ना सांसदले आफूलाई प्रतिनिधित्व नगरेको रूपमा लिन सक्छन् । त्यस अवस्थामा सांसदले आफ्ना मतदातालाई उनीहरूको कुरा सुनिरहेको भन्न गाह्रो हुन्छ किनकि मतदातालाई प्रष्टसँग थाहा छ कि सांसदले आफ्नो पार्टीको आदेशको पालना गर्नुपर्छ । सबभन्दा उपयुक्त अवस्था भनेको यी दुई ध्रुवबीचको कुनै अवस्था हो र त्यसो गर्नको लागि चुनौती भनेको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र पार्टीको एकताको विषयमा सन्तुलन पाउनु हो ।

प्रतिनिधिमुलक लोकतन्त्रमा सांसद र उक्त व्यक्तिका क्षेत्रका मतदात्रीको अन्तर्सम्बन्ध एकदमै महत्वपूर्ण हुने र राजनीतिक दलले जनमतबाट टाढा नहोऊन् भन्ने सुनिश्चित गर्ने एउटा विधि पनि भएकाले सांसदले आफ्नो स्थानीय समुदायसँग सम्बन्ध कायम राख्नु आवश्यक हुन्छ । आफ्नो कानुन बनाउने कार्यमा सांसदले सार्वजनिक सुनुवाइ गरेर, नागरिका समूहबाट सुझाव लिएर वा त्यस्तै अन्य गतिविधि गरेर विविध विचार सुन्नु र त्यसलाई समावेश गर्नसक्छन् । अर्कोतर्फ हरेक विषयमा आफ्ना क्षेत्रका मतदातासँग सम्पर्क गरी धारणा बुझ्न पनि कठिन हुन्छ र त्यसो गर्दा थाँती रहेका वा तत्कालै सम्बोधन गर्नुपर्ने विषयमा चाँडै काम गर्न सांसदलाई गाह्रो हुन्छ । त्यसका साथै यदि सांसदले सधैं क्षेत्रका मतदाताको धारणालाई मात्रै सुनिराखे भने आवश्यक तर अलोकप्रिय विधेयक कहिले पनि पारित हुँदैनन् । त्यसैले सांसदले निर्णय लिँदा आफ्ना मतदाताको दृष्टिकोण, पार्टीको मूल्य मान्यता र विषयको ज्ञानको बारेमा जानकारी भई सन्तुलित धारणा बनाउँदा संसदका कार्य सञ्चालन प्रभावकारी हुन्छ ।

पार्टीका नियमले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र पार्टीसँगको ऐक्यबद्धताबीच हुने सम्भावित द्वन्द्वको बारेमा प्रष्टसँग सम्बोधन गर्नुपर्छ । त्यसलाई स्वीकार्दै स्वीडेनको सोसल डेमोक्रेटिको विधानले निर्वाचित सांसदको अधिकार र जिम्मेवारीलाई उल्लेख गरेका छन् । विधानमा उल्लेख भएबमोजिम पार्टीका नीति र राजनीतिक कार्यक्रमबमोजिम आफ्नो निर्वाचित प्रतिनिधिको पदको दायरा अनुरूपका क्षेत्रमा धारणा बनाउन सांसदसँग निःशर्त अधिकार हुन्छ, भनेर उल्लेख गर्नुका साथै आफ्ना निर्णय सिद्धान्ततः पार्टीका विचार र निर्णयबाट निर्देशित बनाउन र सामाजिक लोकतन्त्रका आधारभूत मान्यतासँग एकरूपता हुने गरी आचरण गर्न सांसदलाई सम्झाइएको छ।^२

अष्ट्रेलियाको लेबर पार्टीमा पार्टीसँगको ऐक्यबद्धतालाई कडाइका साथ पालना गरिन्छ, जसलाई विधानले पनि प्रष्ट पारेको छ।^३

१. केन्द्रिय, प्रादेशिक र भूभागको तहका नीतिलाई सम्बन्धित तहबाटै निर्धारण गरिनुपर्छ । त्यस्ता निर्णय सबै तह वा सदस्यलाई वा सम्बन्धित प्रदेश वा भू-भागको लागि बाध्यकारी हुन्छ ।
२. राष्ट्रिय घोषणापत्र वा सम्मेलन वा कार्यकारीको निर्णयले नसमेटेका विषयमा लेबर पार्टीको सम्बन्धित संसदीय दलको बहुमतले लिएको निर्णय संसदका सबै सदस्यको लागि बाध्यकारी हुन्छ ।

यसका विपरीत पार्टीका सबै सदस्यको मतदानले नीतिको निर्धारण गर्ने अष्ट्रेलियन डेमोक्रेटिकले आफ्ना सांसदलाई नीतिको पालना गर्न बाध्य बनाउँदैन । तर, पार्टीका नीतिको विरुद्धमा मतदान गर्दा सांसदले आफ्ना धारणा पार्टीका आम सदस्यको धारणासँग मिल्दैन भनी प्रष्ट भने पार्नुपर्छ।^४

संयुक्त राज्य अमेरिकामा डेमोक्रेटिक पार्टीले आफ्ना सांसदलाई नेतृत्व वा समितिको पदमा मात्रै पार्टी ऐक्यबद्धता अनिवार्य गर्दछ :

प्रतिनिधिसभाको सभामुख र त्यसका अन्य पदाधिकारी, प्रत्येक समितिका अध्यक्ष वा अल्पमतको मुख्य नेता र समितिका सदस्यको हकमा मतदान गर्दा डेमोक्रेटिक ककशको उपस्थित र मतदान गर्ने सदस्यको बहुमतले गरेको निर्णय ककशका सबै सदस्यले पालना गर्नु अनिवार्य हुन्छ।^५

आयरल्यान्डको सिन फेन पार्टीका सांसदले पार्टीको राष्ट्रिय

कार्यकारीको निर्णय पालना गर्नु अनिवार्य हुन्छ ।^{१६} पार्टीको सांगठनिक अङ्गले संसदीय अङ्गमाथि हावी भएको यो एक उदाहरण हो र यदि यी दुई अङ्गमा फरक मत रहेमा त्यसले पार्टीबीच आन्तरिक द्वन्द्व सिर्जना हुनसक्छ । यदि संसदीय पार्टीका वरिष्ठ नेताले पार्टीको कार्यकारीमा पनि वरिष्ठ पद धारण गरेको वा त्यसलाई प्रभावित पार्न सक्ने क्षमता भएमा यी द्वन्द्व हुने सम्भावना कम रहन्छ । सिन फेनको

उदाहरणमा पार्टीको धारणाविरुद्ध जाने सांसदलाई सजाय दिने जिम्मेवारी पार्टीको संसदीय दलको हुन्छ ।

व्यक्तिगत, पार्टी र निर्वाचन क्षेत्रका मतदाताका अडानको बीचमा सावधानीपूर्वक सन्तुलन गर्न पार्टी र संसदीय नियम र परम्पराको आधारमा सांसदलाई केही विकल्प हुन्छन् । एक, चाहिँ ककशका अन्य सदस्यसँग छलफल गर्ने । संसदीय दलका सदस्यको अडान र भावनाबारे मापन गर्न ककशका

तालिका ५: विवेकको मत खसाल्ने स्वतन्त्रता

देश	के सांसद सामान्यतया ककशसँगै मतदान गर्न बाध्य हुन्छन् ?	विवेकको मतदान गर्न अपवाद हुन्छन् ?
बंगलादेश	हुन्छन्	हुँदैनन्
बोस्निया-हर्जगोभिना	हुन्छन् वा स्वतन्त्र बन्नुपर्छ	हुँदैनन्
बुल्गेरिया	हुन्छन्	हुँदैनन्
कम्बोडिया	हुन्छन्	हुँदैनन् तर सिद्धान्ततः हुन्छन्
कोलम्बिया	विवेकको मतमा बाहेक हुन्छन्	विवेक प्रयोग गर्नुपर्ने विषय उल्लेख गरिएको हुन्छ ।
हंगेरी	ककशको दुई तिहाइले फरक मत स्वीकार्ने नभनेसम्म हुन्छन्	गर्भपतन, इच्छा मरणजस्ता विवेक प्रयोग गर्नुपर्ने विषयमा
आयरल्यान्ड	हुन्छन्	विरलै हुन्छन्
इराक	सिद्धान्ततः हुन्छन्	हुन्छन्
कोसोभो	हुन्छन्	स्थानीय सवालमा हुन्छन्
माली	हुँदैनन्	हुन्छन्
मोन्टेनेग्रो	हुँदैनन् तर प्रायः सहमती हासिल हुन्छ	हुन्छन् तर पार्टीको अनुशासन तुलनात्मक रूपमा कडा नै छ
मोरक्को	हुँदैनन्	हुन्छन् किनकि सांसद सामान्यतया मतदान गर्न स्वतन्त्र नै हुन्छन्
नाइजेरिया	हुँदैनन् तर प्रायः सहमती हासिल हुन्छ	कहिलेकाहीँ
पाकिस्तान	विश्वास, आपूर्ति र नेतृत्वमा हुन्छन् ,	विश्वास, आपूर्ति र नेतृत्वमा बाहेक अन्यमा हुन्छन् ,
पेरू	हुँदैनन्	हुन्छन् किनकि सांसद सामान्यतया मतदान गर्न स्वतन्त्र नै हुन्छन्
सर्विया	प्रायः हुन्छन्	कम महत्वका विषयमा मात्रै
दक्षिण अफ्रिका	हुन्छन्	हुँदैनन्
संयुक्त अधिराज्य	विषय/विधेयकको महत्वमा भर पर्छ	मृत्युदण्ड, गर्भपतनजस्ता सामाजिक विषय र स्थानीय प्रभाव पार्ने विषय मात्रै
इस्रान	हुन्छन्	सामान्यतया मतदान गर्न स्वतन्त्र

बैठक बोलाउने र सचेतकले संसदीय दलका नेतृत्वलाई सहयोग गर्नसक्छन् । तर कुनै समयमा ककशको बन्द कोठाभित्रको छलफलले सदस्यको चासोलाई पूर्णरूपमा सम्बोधन गर्न सक्दैन । पोर्चुगलमा संसदमा पार्टीको एकताको लागि बलियो नियमनकारी प्रोत्साहन भए पनि सांसदले आफ्ना विचारलाई व्यक्त गर्न विभिन्न विकल्पको प्रयोग गर्छन् । ती विकल्पमा सभाकक्षमा स्वेच्छिक अनुपस्थिति वा अल्पकालको लागि उक्त पदबाटै राजीनामा दिने जसले गर्दा अर्को सदस्यले उक्त मत खसाल्छ । समितिमा विधेयकमा छलफल हुँदा नै संशोधन वा नयाँ विधेयक प्रस्ताव गर्ने जसले गर्दा ती सवामा अनिवार्य छलफल हुन्छ र प्रेस विज्ञप्ति जारी गर्ने आदि हुन् । प्रेस विज्ञप्ति जारी गर्ने विषय प्रायः फरक मतसँगै आउँछन् र त्यसले सांसदलाई कुनै विषयमा आफ्नो अडान आफ्ना मतदातालाई जानकारी दिने एउटा माध्यम हो । त्यसका साथै पोर्चुगलमा प्रायः धेरै मतदानमा सांसदले आफूले कुनै पक्षमा मत हाल्नुको कारणबारे व्याख्या गर्नसक्छन् जसलाई मतदान हुने समयसम्मका बहससँगै संसदले प्रकाशित गर्छ । विशेषगरी सञ्चारमाध्यमले आफ्नो पार्टीको अडानलाई आलोचना गरेर गरिने मतदानको व्याख्या आदि प्रकाशित गर्ने भएकाले पार्टीको अनुशासनलाई पूर्णरूपमा उलङ्घन नगरिकन सार्वजनिकरूपमा आफ्नो असहमती पेश गर्ने एउटा माध्यम हो ।^{१७}

संसदमा पार्टीको एकता सरकारमा हुने ककशलाई सजिलो हुने हो कि सरकारभन्दा बाहिर रहेको ककशलाई हुने हो भन्ने अर्को विषय हो । सरकारमा रहेका संसदीय दलले सरकारमा रहेका आकर्षक पद प्रदान गरी पार्टी एकतालाई सहजै व्यवस्थापन गर्नसक्छन् । त्यसो भन्दै गर्दा सरकारमा रहेका दलले विवादित विषयमा पनि अडान लिनुपर्छ र ती विषयमा सहमती खोज्नुपर्छ । त्यसले सरकारमा रहेका र संसदीय समूहको नेतृत्वमा नरहेकाबीच तनाव सिर्जना गर्नसक्छ जसले पार्टी एकतामा असर पर्छ । जब सरकारसँग ठूलो अन्तरले बहुमत छ त्यस अवस्थामा सरकारले केही फरक मतलाई सहन सक्छ । तर जब बहुमतको अन्तर सानो छ, हरेक मतको महत्व हुने त्यस अवस्थामा पूर्णरूपमा पार्टी एकतालाई जोड दिन्छन् । कतिपय अवस्थामा सरकारको कर्मचारीतन्त्रले नीतिगत विकल्पको बारेमा अध्ययन र त्यसलाई परिष्कृत गराइरहेको समयमा पार्टीको ककशमा भने सीमित छलफलपछि नै उक्त विधेयकलाई अगाडि बढाउँछन् ।

संसदमा पार्टी एकतालाई कायम राख्न विपक्षी

दलले आफ्नै समस्याको सामना गर्नुपर्छ । विशेष गरी संक्रमणकालीन देशमा आफ्नोतर्फ कम स्रोतसाधन भएको र बलियो सरकारी गठबन्धन हुँदा विधायकी प्रक्रियामा कुनै पनि प्रभाव पार्न नसक्दा विपक्षी सांसद निराश हुनसक्छन् । त्यसका साथै विपक्षी दलका नेताले पार्टी एकता कायम गर्न र उनीहरू सत्तामा आउनेमा सांसदलाई विश्वास दिलाउन प्रायः आफ्नो व्यक्तिगत क्षमताको प्रयोगमा भर पर्नुपर्छ । उल्लेखनीय नतिजा ल्याउने सम्भावना कम भएका विपक्षी दलका सांसदले आफ्नो दलको अडानलाई नजरअन्दाज गर्ने, नेतृत्वको रणनीतिलाई प्रश्न गर्ने र दल नै छोड्ने पनि गर्नसक्छन् ।

विवेकको मत

कतिपय पार्टीमा सांसदलाई सामाजिक विवेकका विषय पनि भनेर चिनिने निश्चित नीतिगत क्षेत्रमा स्वतन्त्र वा विवेकको मत हाल्न दिइन्छ । विवेकका विषय भनी परिचित विषयमा गर्भपतन, मृत्युदण्ड, जिनेटिक उक्त व्यक्तिनयरीड, स्टेम सेल अध्ययन, लैङ्गिक अभिमुखीकरण र स्वेच्छिक मृत्युवरण पर्छन् । ती विषयमा नीति तर्जुमा गर्दा सम्भावित गम्भीर आन्तरिक विभाजनलाई टार्न यस्तो रणनीतिले मद्दत गर्नसक्छ । एनडीआईको अध्ययनअनुसार कोलोम्बियामा हरेक पार्टीले विवेकका विषयलाई फरक ढङ्गले परिभाषित गरेका छन् । कतिपय पार्टीले व्यक्तिगत रूपमा परिभाषित विवेकको आधारमा ककशमा अनुमतीको लागि पेश गरेको कारणबाट सांसदलाई मत हाल्न स्वतन्त्र छोडिदिन्थे । धार्मिक र नैतिक सिद्धान्त, सैनिक सेवा, आदिवासी समुदायकाको हकमा परम्परागत चलन, अङ्ग प्रत्यारोपण, स्वेच्छिक मृत्युवरण, महिला र युवाको राजनीतिक सहभागिता जस्ता विषय यसअन्तर्गत पर्छन् ।^{१८}

एनडीआईले सर्वेक्षण गरेका देशमा सांसदले उपयोग गर्न पाउने स्वतन्त्रताको मात्रा फरक रहेको छ (तालिका ५ हेर्नेहोस्) । सांसद स्वतन्त्ररूपमा मतदान गर्नसक्छन् भन्ने तर भित्रभित्रै एउटा समूहको रूपमा मतदान गर्न पार्टीले दबाव दिने अभ्यास पनि असामान्य हैन । पार्टीले भविष्यमा गर्ने पूर्वचयनमा सांसदको चाहना त्यस्तो शक्तिशाली उत्प्रेरक हो कि जसले व्यक्तिगत विवेकलाई दबाउन मद्दत गर्दछ । मतदाताले व्यक्तिगत उमेदवारलाई भन्दा पनि पार्टीलाई चिन्ने लोकतन्त्रमा यो स्थिति भन् बलियो गरी प्रस्तुत हुन्छ ।

केही अवस्थामा पार्टीले सम्बन्धित विधेयक उनीहरूलाई कति महत्वपूर्ण लाग्छ त्यसको आधारमा पनि सांसदलाई निर्णय गर्न बढी लचकता प्रदान गर्छन् । एनडीआईको सर्वेक्षणको प्रश्नमा जवाफ दिँदै संयुक्त अधिराज्यका राजनीतिक विज्ञले भने:

हरेक संसदीय कार्यको सम्बन्धमा पार्टीका सचेतकले कति लाइनको निर्देशन दिन्छन् भन्नेले पनि यसको निर्धारण गर्छ । यदि तीन लाइनको निर्देशन आयो भने त्यसको अर्थ हो तपाईं संसदको सभाकक्षमा उपस्थित हुनुपर्छ र यदि तपाईंले विशेष अनुमती लिनुभएको छैन भने पार्टीको अडानबमोजिम मतदान गर्नुपर्छ । दुई लाइनको निर्देशन बिरलै जारी हुन्छ र मेरो अनुभवमा सरकारमा हुँदा सरकारी पार्टीको संसदीय समूहले त्यसको कहिल्यै प्रयोग गरेको छैन । विपक्षमा हुँदा तपाईं त्यहाँ उपस्थित हुनुपर्छ तर यदि तपाईंले अनुमती माग्नु भयो भने तपाईं त्यहाँ नहुँदा पनि हुन्छ ! यदि कुनै विषयमा मतदान गर्नुपर्ने भने तपाईंले पार्टीको अडानबमोजिमै मतदान गर्नुहुन्छ भन्ने अपेक्षा हुन्छ । स्वतन्त्र मतदान हुने रहेछ भने त्यसको जानकारी तपाईंलाई सधैं हुन्छ । कहिलेकाहीं संसदमा त्यस्ता विषय आउँछन् जसमा सरकारको केही अडान भए पनि पार्टीको राजनीतिक सवाल होइन, त्यस्ता विषयमा स्वतन्त्र मतको अवसरको लागि माग गर्छन् ।

यदि कुनै विषयले सांसदको आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रलाई नकारात्मक असर पार्छ भने त्यो अवस्थामा सांसदलाई आफ्नै पार्टीको विरुद्धमा पनि मतदान गर्न स्वतन्त्रता दिइन्छ । उदाहरणको लागि फोहोर बिसर्जन गर्ने स्थान निर्माण गर्ने विषय राष्ट्रिय हितमा भए पनि स्थानीय वासिन्दाले विरोध गरिरहेका हुनसक्छन् त्यस्ता विषयमा पार्टीको अडानको विपक्षमा उभिएर आफ्ना सांसदले स्थानीयको समर्थन कायमै राख्ने अवस्था सिर्जना गर्नु पार्टीको हितमा हुन्छ । यदि उक्त सांसद स्थानीय स्तरमा लोकप्रिय रहेको तर उक्त व्यक्ति सांसदको मत अन्तिम नतिजाको लागि एकदमै आवश्यक होइन भने त्यसरी स्वतन्त्र मत हाल पाउने सम्भावना बढ्छ । तर, जानकार मतदाताले त्यसलाई स्थानीय समर्थन कायम राख्ने बेइमान तरिकाको रूपमा पनि बुझ्न सक्छन् ।

अनुशासन

कुनै न कुनै समयमा सांसदले आफ्ना पार्टीको नियम मिचिहाल्छन् जसमा पार्टीका नीति वा नेतृत्वको बारेमा सार्वजनिक वक्तव्य जारी गर्ने वा संसदमा पार्टीको अडान विपरीत मतदान गर्ने पर्छन् । उक्त गल्तीको गम्भीरता, सांसद गुमाउँदा संसदमा पार्टीको स्थितिमा पार्ने प्रभाव, पार्टीमा सांसदको जनाधार र पार्टीको सांसदमाथि आर्थिक सहयोगको लागि कति भर पर्ने गरेको छ भन्नेजस्ता पक्षहरूले उक्त सांसदमाथि पार्टीले कारवाही गर्दछ कि गर्दैन भन्ने प्रभावित गर्छन् । अर्को निर्वाचनमा उमेदवारको रूपमा पूर्वचयन नगर्नु सांसदको लागि निष्काशनपछिको सबभन्दा कडा कारवाही हुन्छ । सेवा निवृत्त हुन लागेका वा पार्टी त्याग गर्न लागेका सांसदलाई भने उक्त कारवाहीको डरले खासै निरुत्साहित गर्दैन ।

यस दस्तावेजको अन्य उल्लेख भएअनुसार कति देशमा विधेयकमा मत हाल्ने सांसदले आफूले चाहेअनुसार पाउने व्यवस्था कानूनमै गरिएको छ । यो व्यवस्थाले गर्दा सांसदको मत जतातिर गए पनि उक्त व्यक्तिको पद सुरक्षित रहन्छ तर पनि पार्टीले आफ्ना सांसदलाई अनुशासित बनाउन विभिन्न तरिका अपनाउँछन् । कानुनीरूपमा जस्तोसुकै सुरक्षा भए पनि सांसदले आफ्नो निर्णय आफूलाई हाल बहाल रहेको पदमा मनोनयन गर्ने पार्टीमा आफ्नो महत्वाकांक्षा वा त्यसप्रतिको प्रतिबद्धता कति छ ती लगायतका विषयको आधारमा गर्छन् ।

अनुशासनको लागि थप प्रोत्साहन भनेको सम्भावित लाभले पनि प्रदान गर्छ । संसदीय समूहका नेतृत्वदायी पद पाउने अवसर एउटा उदाहरण हो । मन्त्री पार्टीको ककशभन्दा बाहिरबाट पनि नियुक्ति गर्न सक्ने वा संसदीय समूहका नेतृत्वदायी पदमा वरिष्ठताको नियम कडारूपमा पालना हुने वस्थामा भने संसदीय नेताले बफादारीको लागि उक्त लाभ प्रदान गर्ने अवसर पाउन्न जसले गर्दा पार्टीको अडानलाई पालना गर्दा विधायकलाई हुने लाभमा कमी आउँछ । यदि पार्टीसँग आफ्ना उमेदवारको चुनावी अभियानमा मद्दत गर्ने स्रोत उपलब्ध छ भने पार्टीले सांसदलाई पार्टी ककशप्रतिको बफादारीताको आधारमा सहयोग रकम फरक-फरक गर्नसक्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय भ्रमणमा जाने र उच्च तहको कार्यक्रमको लागि निमन्त्रणा उपलब्ध गराउनेजस्ता अन्य

लाभका वितरण पार्टी सचेतकको कार्यालयमार्फत हुन्छन् ।

जब सकारात्मक प्रोत्साहनले काम गर्दैन त्यसपछि गल्तीको प्रकृति हेरी सजाय निर्धारण गरिन्छ । एनडीआईको सर्वेक्षणको प्रश्नमा आएका जवाफमा सामान्य गल्तीको लागि पार्टी वा सचेतकबाट मौखिक चेतावनी (बोस्निया-हर्जगोभिना), २५० डलर जरिवाना तिर्ने (हंगेरी) पर्छन् । गम्भीर गल्तीको लागि संसदीय समितिका नियुक्ति नपाउने र अन्य सुविधा नपाउने (नाइजेरिया), र अति नै गम्भीर विषयमा पार्टी वा ककशबाट नै निष्काशनसम्म पर्छन् (बंगलादेश, आयरल्यान्ड, पाकिस्तान, दक्षिण अफ्रिका, संयुक्त अधिराज्य र यमन) । कति देशमा मनोनयनको समयमा उमेदवारले मिति नलेखिएको राजीनामा पत्र बुझाउनु पर्ने व्यवस्था पनि रहेको भन्ने कुरा सुन्नमा आएको थियो । यी पत्रलाई फाइलमा राखिने र यदि सांसदले पार्टीको अडान विपरीतका काम गर्न थालेमा त्यसको प्रयोग गरिन्छ । यस्ता चिठीले पार्टीका नेतृत्वलाई अनुशासन कायम गराउन र विशेष गरी संवैधानिक व्यवस्थाले सांसदलाई स्वतन्त्ररूपमा मतदान गर्ने अवसर प्रदान गरेको जस्ता विशेष अवस्थामा संसदीय समूहमा एकता प्रबर्द्धन गर्न मद्दत गर्छ । यसरी पार्टीले अर्को निर्वाचनसम्म संसदमा आफ्नो प्रभावलाई जोगाउन खोज्छन् । स्लोभाकियामा पार्टीका नेताले विभिन्न तरिकाको प्रयोग गरी पार्टी एकता कायम राखेका छन् । उदाहरणको लागि पार्टीको अडानबमोजिम काम गर्छु लिखित रूपमा नै प्रतिबद्धता लिइन्छ । मुभमेन्ट फर अ डेमोक्रेटिक स्लोभाकियाले आफ्ना सांसदले पार्टी छोड्ने तर संसदमा आफ्नो पद कायमै राखे भने पार्टीलाई १ लाख ६६ हजार डलर तिर्ने प्रतिबद्धता गर्न लगाउँछन् जुन सांसदको वार्षिक तलबको दश गुणा बढी हो ।^{५९}

उमेदवार चयनको प्रक्रियामा सांसदको कार्य सम्पादनको समीक्षा गर्न कति पार्टीको औपचारिक प्रक्रिया हुन्छ । बेलायतको कन्जरभेटिभ पार्टीले आफ्ना बहालवाला सांसदलाई यदि उनीहरू निलम्बनमा नपरेका भएका वा संसदीय समूहबाट नहटाइएको भए स्वीकृत उमेदवारको सूचीमा स्वतः राख्छ जहाँबाट पार्टीका शाखाले उमेदवार चयन गर्नसक्छन् । यदि निलम्बन वा निष्काशनमा परेका भए सांसद स्वीकृत सूचीमा पर्नको लागि उमेदवार चयन समितिले पुनः एकपटक उक्त व्यक्तिको समीक्षा गर्नुपर्छ । दक्षिण अफ्रिकाको अफ्रिकन न्यानसल कंग्रेसको समीक्षा प्रक्रियामा हरेक सांसदले आफैले गरेको स्वमूल्याङ्कनको

साथसाथै सांसदको कार्यसम्पादनको बारेमा पार्टीको संसदीय नेतृत्व र प्रादेशिक र क्षेत्रीय पार्टी सचिवले मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ ।

सांसदले पार्टीको नियमको उलङ्घन गरेमा के सजाय दिने भनेर ककश नियममा प्रष्टसँग उल्लेख गरेको हुनुपर्छ र ती सजाय निर्धारण गर्दा उक्त व्यक्तिले गरेको गल्तीको अनुपात र विगतको रेकर्डलाई पनि ध्यान दिनुपर्छ । उदाहरणको लागि यदि पार्टीको नीतिको विरोध गर्न नपाइने हो र कुनै सांसदले पहिलो पटक त्यसो गरेको भए त्यसको सजाय स्वरूप पार्टीको नेतृत्वबाट अनौपचारिक चेतावनी दिँदा हुन्छ । यदि थप गल्ती हुँदै गएमा पार्टी र सांसदको बीचमा मिलनविन्दु खोज्न एउटा सानो समिति बनाउन सकिन्छ । यदि कुनै सांसदले एकदमै महत्वपूर्ण विषयमा पार्टी विरुद्ध मतदान गरेको भए त्यस्तो अवस्थामा नियमले पार्टीबाट अनिवार्य निष्काशन गर्नसक्छन् ।

ककशका अनुशासनसम्बन्धी नियम पार्टीको विधान र सांसदको कार्यसञ्चालन नियमअनुरूप हुनुपर्छ । अनुशासनको कारवाहीका प्रक्रिया राज्यका कानून र प्राकृतिक न्याय र प्रक्रियागत निष्पक्षताजस्ता विषयअनुरूप हुनुपर्छ । उदाहरणको लागि आयरल्यान्डको फीन गेल पार्टीमा निर्वाचित प्रतिनिधिले कुनै सांसदलाई संसदीय समूहबाट निलम्बन वा निष्काशन गर्नसक्छन् तर त्यसो गर्नु अगाडि उक्त व्यक्ति सांसदलाई पर्याप्त समय र सूचना दिनुपर्छ र आफ्नो पक्ष राख्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । निलम्बित सदस्यले पार्टीको अनुशासन समितिमा पुनरावेदन गर्नसक्छन् ।^{६०} त्यसका साथै निलम्बित सदस्यलाई संसदीय समूहमा फेरि भित्र्याउन दुई तिहाइ सदस्यको समर्थन आवश्यक पर्छ र यसलाई प्रक्रियागतरूपमा लैजानको लागि सबै सांसदलाई चार दिन अगावै जानकारी दिनुपर्छ । हंगेरीबारे माथि दिएको उदाहरणमा यदि कुनै सांसदलाई पाँच पटकसम्म जरिवाना गराइयो भने उक्त व्यक्तिले समूहबाट राजीनामा दिनुपर्छ । दक्षिण अफ्रिकाको डेमोक्रेटिक एलायन्समा राष्ट्रिय नेता, मुख्य सचेतक, संसदीय समूहको नेता, प्रादेशिक नेताले कुनै पनि सांसदलाई खराब आचरणको लागि पार्टीको अनुशासन समितिमा सिफारिस गर्नसक्छ । पार्टीको अनुशासन समितिको निर्णय नआउन्जेलसम्म ककशले बहुमतको निर्णयअनुसार उक्त सांसदलाई ककशको बैठकमा उपस्थित हुन नदिने निर्णय गर्नसक्छ ।^{६१}

निष्कर्ष

प्रतिनिधिमुलक राजनीतिक दलहरूको गठन र संसदको कुशतलापूर्वक संगठन र व्यवस्थापन गर्नको लागि प्रभावकारी संसदीय दलका समूह वा ककश महत्वपूर्ण हुन्छन् । संसदीय समूह कसरी संगठित हुन्छन् भन्ने विषयले संसदीय संस्थाको सुपरीवेक्षण गर्ने, प्रतिनिधित्व गर्ने र कानुन बनाउने कामसम्बन्धी क्षमतामा असर गर्दछ । यसका साथै लोकतान्त्रिक संस्थाको रूपमा संसदको विश्वसनीयतामा विधायकी अधिकारको जिम्मेवारपूर्ण प्रयोगले मद्दत पुऱ्याउँछ । संसदीय समितिलाई संसदको व्यक्तित्व जस्तोरूपमा चिनिए पनि पार्टीका नेतृत्वले संसदीय समितिमै र पूर्ण बैठकमा ककशका सदस्यको भावी कदमबारे दिशा निर्धारण गर्छन् । उक्त दिशा निर्धारणमा नीतिगत विषयमा कसरी र कहिले र कहिले आक्रामकरूपमा प्रस्तुत हुने भन्ने जस्ता विषय पनि पर्छन् । पार्टीले सार्वजनिक नीतिका सवालमा कसरी आफ्नो अडानलाई विकास गर्ने, संशोधन गर्ने र प्रष्ट पार्ने गर्छन् भन्ने विषयमा उनीहरूले प्रत्यक्षरूपमा प्रभाव पारेका हुन्छन् । राजनीतिक संवेदनशीलताले गर्दा विशेषगरी आन्तरिक निर्णय प्रक्रिया, एकता र अनुशासनजस्ता संसदीय समूहको आन्तरिक कार्य सञ्चालनका विषय प्रायः गोप्य नै राखिन्छन् ।

संसदीय समूहको नीति सम्बन्धी अध्ययन गर्ने क्त्था आफूले प्रतिनिधित्व गर्ने नागरिकसँग अन्तरक्रिया गर्ने क्षमता उनीहरूलाई उपलब्ध स्रोतसाधनले प्रभावित गर्छ । विधायकी कार्यसूचीलाई स्वरूप दिन, प्रश्न सोध्न र विधेयकलाई पेश गर्ने अवसको निर्धारण सामान्यतया संसदीय समूहलाई संसदमा गरिएको प्रक्रियागत अधिकार बाँडफाँडले गर्छ । संसदीय समूहले आफूलाई आन्तरिक रूपमा कसरी संगठित गर्छन् त्यसले उनीहरूलाई उपलब्ध प्रशासनिक र प्रक्रियागत अधिकारको उपयोग गरी पार्टीको हितलाई अगाडि बढाउने उनीहरूको क्षमतालाई असर गर्दछ ।

संसदीय समूह र संसदका हरेक सदस्यको कार्य सम्पादनले राजनीतिक दलप्रति आम नागरिकको सार्वजनिक धारणालाई धेरै प्रभावित गरेको हुन्छ । निर्वाचनको बीचमा पार्टीको नीति बनाउने काम प्राथमिकरूपमा संसदमा ककशले गर्ने कामबाट नै हुन्छ । जब तिनीहरूले राम्रोसँग

काम गर्छन् संसदीय समूहले पार्टीलाई आफ्नो नीतिगत अडानको प्रबर्द्धन गर्न र आफ्ना निर्वाचित प्रतिनिधिमाफत आमनागरिकसँग पुग्न, आफ्नो औचित्यलाई पुष्टि गर्न र नागरिकको चासोलाई सम्बोधन गर्न प्रभावकारी बनाउँछन् । तर, उदीयमान लोकतन्त्रमा अन्य लोकतान्त्रिक संस्था जस्तै संसदीय समूह पनि सामान्यतया कमजोर हुन्छन् र उनीहरू सीमित स्रोतसाधनमा सञ्चालित हुन्छन् । समूहको काम राम्रोसँग परिभाषित नभएका कारण संसदीय रणनीति निष्प्रभी हुनसक्छ । आन्तरिक रूपमा छलफल गर्ने व्यवस्था कमजोर हुँदा आउने समस्याबाट प्रभावित हुनसक्छ ।

संसद, राजनीतिक दल र नागरिकको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध भएको भए पनि संसदीय समूहलाई लोकतान्त्रिक सहयोगका पहलले खासै ध्यान दिँदैनन् । ती परियोजना कि त संसदीय समिति र कार्यव्यवस्था सम्बन्धी नियमको तर्जुमा गर्ने जस्ता विधायकी विकासका प्राविधिक पक्षलाई बलियो बनाउन लक्षित हुन्छन् कि त संसद बाहिर संगठित गर्न राजनीतिक दलको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने काममा केन्द्रित हुन्छन् । यस चुनौतीलाई सम्बोधन गर्नको लागि संसदीय र राजनीतिक दलको विकासको कामलाई एकीकृत गर्नुपर्ने आवश्यकतामाथि लोकतान्त्रिक विकासका विज्ञले प्रकाश पार्दै आइरहेका छन् । यसका साथै लोकतान्त्रिक संसदको लागि मापदण्ड विकास गर्ने विभिन्न पहलले संसदीय समूहको मानक पनि समावेश गरेका छन् । सामान्य हिसाबले भन्दा ती मानकमा संसदीय समूहको गठन, अधिकार र जिम्मेवारीको बारेमा प्रष्ट नियम; बहुमत पार्टीलाई अन्यायपूर्ण हिसाबले फाइदा नपुग्ने किसिमको सुत्रमा आधारित प्रष्ट र पारदर्शी रूपमा पर्याप्त स्रोतसाधन संसदीय समूहलाई विनियोजन हुने; र विषयमा आधारित भएर ककशको गठन गर्ने सांसदको अधिकार आदि पर्छन् । कतिपयले आफ्नो संसदीय समूहको निर्णयविरुद्ध मत हाल्ने वा आफ्नो सांसदको सिट नगुमाइकन पार्टी छोड्न पाउने अधिकारलाई पनि सम्बोधन गरेका छन् ।

राजनीतिक दल र तिनीका निर्वाचित प्रतिनिधिबीचको सम्बन्ध र पार्टीका प्रतिनिधिले आफूलाई संसदमा कसरी संगठित गर्छन् भन्ने बारेमा यस दस्तावेजको प्राथमिक ध्यान गएको छ । पार्टी कति संस्थागत भएका छन्, स्रोतसाधन

कति उपलब्ध छन्; उनीहरूले कार्य सञ्चालन गर्ने सन्दर्भ र आकारको आधारमा पार्टी र सांसदले ती सवाललाई कसरी सम्बोधन गर्छन् भन्ने निर्धारण हुन्छ । सामान्यतया तल दिइएका विषय आफ्नो कामलाई संगठित गर्न सबभन्दा प्रभावकारी संसदीय समूहले उपयोगी पाएका छन् ।

संसदीय समूह र संसद बाहिरको पार्टीबीच सञ्चार, अधिकार र जवाफदेहीतालाई परिभाषित गर्न, संसदीय समूहका नेताको नियमित चयन र सम्भावित हटाउने प्रक्रिया निर्धारण गर्न, उपयुक्त सन्दर्भमा विवेकको मतदानको प्रयोगको सम्भावना लगायत निर्णय गर्ने प्रक्रिया अवलम्बन गर्न, अनुशासन, गोपनीयता र उपस्थितिलगायत सांसदको आचरणको सम्बन्धमा अपेक्षाबारे प्रष्ट नियम बनाउन जरुरी छ । यसो भएको खण्डमा राजनीतिक दल र संसदीय समूहलाई मद्दत गर्दछ । निश्चित व्यक्तिले सबै अधिकारलाई केन्द्रीकृत गर्न नसकून् भनेर जाँच गर्ने, सन्तुलन मिलाउने र अन्य सुरक्षाका विधिलाई पनि नियमले समावेश गर्नुपर्छ । यी नियम सबै सांसदलाई थाहा भयो र सबैलाई बराबररूपमा लागू गर्न सक्छन् । यसो भयो भने एकतालाई प्रबर्द्धन गर्दै सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्न सकिन्छ । जुन संसदीय समूहको पहिलो कदम हुनेछन् । यसका साथै बाह्य र आन्तरिक प्रभावले गर्दा पार्टीले निरन्तररूपमा आफ्ना नियमलाई अद्यावधिक गरिरहेका हुन्छन् ।

संसदमा विद्यमान रहेका विषयकमा समाधानमा पुग्न र सञ्चारमाध्यम र नागरिकसँग सम्पर्क गर्ने बारेमा संयोजन गर्न संसदीय समूहलाई नियमित र सहभागितामुलक बैठकले मद्दत गर्छन् । बैठकमा तयार भएर आउनको लागि अवसर प्रदान गर्नको लागि संसदीय दलका नेताले अगाडि नै बैठकका विषयसूचीको जानकारी गराउनुपर्छ । सांसदले स्वेच्छिक रूपमा आफ्नो पार्टीको ककशसँगै मतदान गराउने सम्भावना बढाउनको लागि उनीहरूलाई आफ्ना विचार र चासोलाई व्यक्त गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । त्यसका साथै विचारहरूको आदान-प्रदानले संसदीय समूहलाई आफ्ना नीतिगत अडानहरूलाई परिष्कृत बनाउन मद्दत गर्दछ । बैठकका बीचमा र बैठकका साथै संयोजन प्रबर्द्धन गर्न र सूचना आदान-प्रदान गर्न संसदीय समूहले थप व्यवस्था लागू गर्ने सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्छ । सचेतकको नियुक्ति, प्रदान गरिने सन्देशमा संयोजन होस् भनी जानकारीमुलक सामग्रीको तयारी गर्ने र अन्य लिखित वा विद्युतीय सामग्रीको वितरण गर्नु त्यस्ता व्यवस्था हुन् ।

सांसदबीच प्रभावकारी श्रमको विभाजन गरेर संसदीय समूहले आफ्ना स्रोतसाधनको कुशलतापूर्वक प्रयोग गर्न सक्छन् र निश्चित नीतिगत क्षेत्रमा सांसदको ज्ञानलाई थप गहिरो बनाएर विषयमा सुसूचित धारणा लिनको लागि मद्दत गर्छन् । त्यसरी संयोजन गरिएका कदमले संसदीय समूहले सार्वजनिक विश्वास उत्प्रेरित गर्ने सम्भावना बढी हुन्छ । अनुशासनका विषयलाई सम्बोधन गर्दा संसदीय समूह र पार्टीले संसदमा एकताबद्ध काम कारवाही होस् भन्ने चाहना र सांसदको वैधानिक फरक मतलाई स्वीकार गर्ने प्रक्रियाबीच सन्तुलन खोज्नुपर्छ । गल्तीको अनुपातमा सजाय होस् भन्ने सुनिश्चित गर्नुपर्छ र सांसदलाई पुनरावेदन र नेतृत्वको अगाडि आफ्नो प्रतिरक्षा गर्ने अधिकार प्रदान गर्नेजस्ता निष्पक्ष सुनुवाइको अवसर दिइनुपर्छ ।

अनुसूची

अनुसूची १: लोकतान्त्रिक संसदको लागि मापदण्डका अंश

लोकतान्त्रिक संसदको लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड निर्माणतर्फ
(नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूटको अन्तर्राष्ट्रिय मामला, २००९)

४.२ पार्टी समूह

४.२.१ पार्टीका संसदीय समूहको गठन, अधिकार र जिम्मेवारीको बारेमा प्रष्ट नियम हुनुपर्छ

राजनीतिक दलका नीति र चुनावी अभियानलाई विधायकी यथार्थमा परिणत गर्ने मुख्य साधन भनेका संसदीय पार्टी समूह हुन् । सांसद निर्वाचित भइसकेपछि पनि नागरिकका समूहलाई संगठित र सक्रिय रहन संसदीय समूहले सहज बनाउँछन् । संसदमा पार्टीका समूहको गठनलाई ठिक ठान्ने दुई कारण छन् । पहिलो, पार्टीको सूची नहुने निर्वाचन प्रणालीमा संगठनको स्वतन्त्रताको अधिकार जस्तो आधारभूत अधिकारको प्रयोग गर्न सांसद स्वतन्त्र हुन्छन् र त्यस अनुरूप यहाँको सन्दर्भमा पार्टीको समूह जस्तो संगठनमा आबद्ध हुने वा नहुने निर्णय गर्नसक्छन् । दोस्रो, पार्टीको सूची हुने निर्वाचन प्रणालीमा राजनीतिक दलले उनीहरूका नीतिलाई संसदमा पारित गराउन सक्नुपर्छ । संसदमा पार्टीका यी समूहको आधारभूत भूमिका खेल्छन् । विधायकी पहल लिनका साथै सांसदलाई संसदीय समितिमा नियुक्त गर्न र बहसको लागि समयतालिका निर्धारण गर्न उनीहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । यस्तो तरिकाबाट पार्टीका समूहले राष्ट्रिय जीवनमा महत्वपूर्ण भूमिका निभाउँछन् । समूहको सदस्यता अनिवार्य हुन पनि सक्छ र नहुन पनि सक्छ । समूह गठन गर्नको लागि न्यूनतम एक ना वा १० जना पनि चाहिन सक्छ । समूहले एउटा पार्टीका मात्रै वा धेरै पार्टीका सदस्यलाई समूहमा राख्ने हुनसक्छ । न्यूनतमरूपमा भन्दा पार्टीका संसदीय समूहको गठन, अधिकार र जिम्मेवारीको बारेमा संसदीय नियममा प्रष्ट हुनुपर्छ । कमनवेल्थ संसदीय संगठनले यी न्यूनतम मापदण्डको कार्यान्वयनको लागि प्रष्टसँग माग गरेको छ ।^{१२}

संसदमा पार्टी समूहको अस्तित्व रहने विषय विश्वव्यापी मान्यता हो । कति देशमा यी समूहको गठन संसदका नियममा प्रष्टसँग उल्लेख गरिएका हुन्छ । ग्रीस, नर्वे र ब्राजिल त्यस्ता देशहरूका उदाहरण हुन् ।^{१३} एउटा समूह बनाउन चाहिने आवश्यक संख्यामा धेरै विविधता पाइन्छ । जापान, नेदरल्यान्ड, संयुक्त अधिराज्यमा एकजना पनि नचाहिनेदेखि ब्राजिल र बेल्जियममा ५ जना चाहिने र भारतीय लोकसभामा २० जना चाहिने व्यवस्था रहेको छ । भारत र फिलिफिन्समा पार्टीका समूहमा एउटै पार्टीका सदस्य मात्र समावेश हुन मिल्छ भने ग्रीस, जापान, पोल्यान्ड र सेनेगलमा पार्टीका समूहमा एकभन्दा धेरै पार्टीका सदस्य समावेश हुन मिल्छ । सबैमा समान भएको एक महत्वपूर्ण भूमिका भनेको बहसलाई क्रमबद्ध बनाउन उनीहरूले गर्ने व्यवस्थापन हो । बहसको लागि समयतालिका बनाउने महत्वपूर्ण राजनीतिक विषयमा उनीहरूले प्रायः अध्यक्षको सम्मेलनबाट संसदको कार्य व्यवस्थापन अङ्गमा सहभागिता जनाउँछन् ।^{१४} यो महत्वपूर्ण भूमिकाले गर्दा न्यूनतमरूपमा भन्दा पार्टीका संसदीय समूहको गठन, अधिकार र जिम्मेवारीको बारेमा संसदीय नियममा प्रष्ट हुनुपर्छ ।

४.२.२ पार्टीको सूची नहुने निर्वाचन प्रणालीमा संसदीय समूहको सदस्यता स्वेच्छिक हुनुपर्छ र आफ्नो सांसदको सिट नगुमाइकन पार्टी समूह छोड्न पाउनुपर्छ

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र^{१५} र नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र^{१६} स्वतन्त्ररूपमा संगठित हुन पाउने अधिकारलाई मौलिक मानवअधिकार र प्रतिनिधिमुलक लोकतन्त्रको आधारभूत पक्षको रूपमा लिएका

छन् । त्यसका साथै अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै संस्थामा आवद्ध हुनलाई बाध्य बनाइनु हुन्न भन्ने प्रष्टसँग उल्लेख गरिएको छ ।^{१५} यसलाई मान्दा त्यसपछिको तर्कपूर्ण भनाइ के हुन्छ भने स्वतन्त्र जनादेशमा निर्वाचित भएका सांसद पार्टीको समूहमा संलग्न हुने कि नहुने निर्णय गर्न स्वतन्त्र हुनुपर्छ । पार्टीको सूचीबाट निर्वाचित भएका सांसदको हकमा उनीहरूको क्षेत्र पार्टी हो र उक्त व्यक्तिले संसदमा पहिला पार्टीको सदस्यको रूपमा काम गर्नुपर्छ भन्ने बुझाइ रहेको छ । उक्त व्यक्ति पार्टीप्रति जवाफदेही हुनुपर्छ र संसदमा उक्त व्यक्तिका काम कारबाहीलाई नियमन गर्ने नियमको अधीनमा रहनुपर्छ । त्यस्तो प्रणालीमा सांसदले पार्टीको अडान विपरीत मतदान गरेमा उनीहरूको सांसद पद गुम्नु असामान्य होइन । न्यूनतम मापदण्ड त्यस्तो प्रणालीको लागि लागू गरिएको छैन तर अरू सबै प्रणालीको लागि चाहिँ लागू हुन्छ । संसभरि नै न्यूनतम मापदण्डको प्रयोग भएको छ । अष्ट्रेलिया, बेल्जियम, फ्रान्स, आयरल्यान्ड, जापान, माली, नेदरल्यान्ड्स, न्युजिल्यान्ड, पोल्यान्ड, सेनेगल, स्वीजरल्यान्ड, बेलायत जस्ता देशमा पार्टीको ककशको सदस्यता स्वेच्छिक रहेको छ ।^{१६} पार्टीको समूहको इच्छाविपरीत मतदान गरेमा पार्टीको सूची नभएको प्रणालीबाट निर्वाचित सांसदले आफ्नो पद नगुमाउने विषय मान्यताको रूपमा विकसित भएको छ ।

४.२.३ संसदमा बहुमतको अनावश्यक लाभ नलिनै पार्टीलाई स्पष्ट र पारदर्शीरूपमा आवश्यक स्रोत र सुविधा उपलब्ध गराइनु पर्छ

संसदको कामलाई सहजीकरण गर्न पार्टीका समूहले खेल्ने महत्वपूर्ण भूमिकाले गर्दा उनीहरू सहयोग पाउन योग्य छन् । प्राविधिक, प्रशासनिक र बन्दोबस्तीका सहयोगको रूपमा संसदमा रहेका पार्टीका समूहले सहयोग पाउनु बिरलै हुने अभ्यास होइन । यदि उक्त प्रयोजनको लागि सार्वजनिक कोषको रकम प्रयोग हुने हो भने बहुमत पार्टीलाई अन्यायपूर्ण हिसाबले फाइदा नपुग्ने किसिमको सुत्रमा आधारित प्रष्ट र पारदर्शीरूपमा तरिकाले गर्नुपर्छ । उक्त काम अन्तर संसदीय संघको लोकतन्त्रको घोषणापत्रको दफा १२ बमोजिम हुनुपर्छ । यसमा लोकतान्त्रिक प्रक्रियाको निष्ठालाई सुनिश्चित गर्न पार्टीको संगठन, गतिविधि, कोष व्यवस्थापन, लेखा र नैतिकता निष्पक्ष तवरले हुनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ ।^{१७}

प्रायजसो संसदले पार्टीका समूहलाई स्रोतसाधन र सुविधा उपलब्ध गराउँछ । कति देशमा पार्टीका समूहलाई प्रत्यक्ष रकम उपलब्ध गराइन्छ । बेल्जियम, डेनमार्क, फ्रान्स, जर्मनी, आयरल्यान्ड, जापान, न्युजिल्यान्ड, स्लोभेनिया, स्पेन लगायतका देशमा प्रत्यक्ष रकम उपलब्ध गराइन्छ । अधिकांश संसदमा पार्टीको समूहलाई उपलब्ध गराइने रकम संसदमा उनीहरूको उपस्थितिको अनुपातमा नै हुन्छ, संसदमा बहुमत रहेको समूहलाई बढी लाभ हुनेगरी अन्यायपूर्ण रूपमा वितरण गरिने खालको हुँदैन ।^{१८} यसरी रकम उपलब्ध गराउने सवालमा विभिन्न विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । स्पेनमा जस्तो संसदको प्रक्रिया सम्बन्धी नियममा उल्लेख गर्ने, जापानमा जस्तो राजनीतिक दलको कोष व्यवस्थापन सम्बन्धी कानूनमै समावेश गर्ने वा इटाली र पोल्यान्डमा जस्तो विभिन्न दलका समान संख्यामा प्रतिनिधिको समितिले निर्णय गर्ने गर्न सकिन्छ ।^{१९} यसरी सांसदलाई निश्चित के उपलब्ध गराइन्छ भन्ने देशअनुसार पनि फरक पर्नसक्छ । स्पेनको सिनेटका समूहले कार्यालय र बैठक कक्ष पाउँछन् भने इजरेली कनेसेटका समूहले कर्मचारीको खर्च बेहोर्न मासिक रकम पाउँछन् । हरेक देशको आवश्यकताअनुसार सहयोगको विस्तृत विवरण निर्धारण हुने भए पनि बहुमत पार्टीलाई मात्रै फाइदा पुग्ने किसिमको हुँदैन । यसका लागि निश्चित विधिका आधारमा प्रष्ट र पारदर्शीरूपमा पर्याप्त स्रोतसाधन संसदीय समूहलाई बाँडफाँड गर्नुपर्छ ।

४.३ रूचि बमोजिमको ककश

४.३.१ साभा रूचिका विषयमा सोही किसिमको ककश बनाउने अधिकार सांसदलाई हुनुपर्छ

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रमा उल्लेख भएका हरेक नागरिकले उपभोग गर्न पाउने नागरिक र राजनीतिक अधिकार नागरिकका प्रतिनिधिको पनि मौलिक र खोस्न नमिल्ने अधिकार हुन् । माथि ४.२ मा व्याख्या गरिएजस्तै साभा रूचिका विषयको खोजीमा सांसदको औपचारिक र अनौपचारिक समूहमा जोडिन पाउने अधिकार हरेक सांसदलाई हुन्छ । पार्टीको सूची हुने प्रणालीबाट संसदमा निर्वाचित हुने ठाउँमा यस

अधिकारमाथि सीमा तोकिने भए पनि माथि ४.२.२ मा उल्लेख गरिएअनुसार ती सीमा रूचिबमोजिमको ककशमा लगाइनु हुँदैन किनभने ती ककश कम औपचारिक हुन्छन् र राजनीतिक दलसँग सम्बन्धित हुँदैनन् र संसदमा तिनीको कम अधिकार हुन्छ। त्यसैले साभा रूचिका विषयमा रूचिको ककश बनाउने अधिकार सांसदलाई हुनु न्यूनतम मापदण्ड हो। यस न्यूनतम मापदण्डलाई कमनवेल्थ संसदीय संघको एक अध्ययन समितिले पनि समर्थन गरेको छ।^{१९} उदाहरणको लागि अमेरिकाको कांग्रेसका इच्छुक सदस्य मिलेर कांग्रेसनल ब्याक ककश र कांग्रेसनल हिस्प्यानिक ककश गठन गरेका छन्। त्यस्ता उदाहरण विश्वभरका संसदमा पाइन्छ।

संसदमा लोकतन्त्रको वास्तविकता : मूल्याङ्कनको मापदण्ड ? **फ्रान्सेली भाषा बोलिने भागका संसदीयसभा**

३ संसदको संगठन

३.१ राजनीतिक दल, संसदीय समूह र विपक्षी दललाई नियमन गर्ने सम्बन्धी नियम

३.१.१ राजनीतिक दल

३.१.१.१ सांसद र नागरिक दुवैलाई संगठित हुन पाउने अधिकार हुनुपर्छ।

३.१.१.२ राजनीतिक दलमाथि लगाइने सबै प्रकारका सीमा वा निषेध संविधान र नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र बमोजिम हुनुपर्छ।

३.१.१.३ जब सांसदले आफ्नो इच्छा बमोजिम पार्टी परित्याग गर्छ, त्यसो हुने बित्तिकै उक्त व्यक्तिको सांसद पद खारेज हुनु भएन।

३.१.१.४ पार्टीसँगको आबद्धता त्यागेको सजायस्वरूप संसदबाट बहिष्करणमा पार्नु सम्बन्धित सांसदको स्वतन्त्रताको सवालमा पूर्वाग्रही ठानिनुपर्छ। यसो भन्दै गर्दा दल त्याग विरोधी कुनै व्यवस्था गर्नुपर्ने हुनसक्छ।

३.१.१.५ यदि राजनीतिक दललाई सार्वजनिक कोषको र उक्त रकम व्यक्तिगत तवरबाट व्यवस्थापन भइरहेको छ भने सो काम पारदर्शीताको विश्वव्यापी मापदण्ड बमोजिम हुनुपर्छ र त्यसलाई वैधानिक र स्वतन्त्र अदालतमा पेश गर्नुपर्छ।

३.१.२ संसदीय समूह

३.१.२.१ संसदीय समूहले कानुनी मान्यता वा अन्य कुनै किसिमको मान्यता पाउनुपर्छ।

३.१.२.२ संसदीय समूहको गठनका शर्तका साथै संसदमा उनीहरूको अधिकार र जिम्मेवारीको बारेमा सभाको आन्तरिक नियममा प्रष्टसँग उल्लेख गरिनुपर्छ।

३.१.२.३ संसदीय समूहलाई संसदले निष्पक्षरूपमा पर्याप्त स्रोतसाधन उपलब्ध गराउनुपर्छ।

दक्षिण अफ्रिकाका लोकतान्त्रिक संसदको लागि मापदण्ड **(एसएडीसी संसदीय मञ्च)**

७. व्यवस्थापकीय कार्य

कुनै पनि संसदको सबभन्दा आधारभूत कार्य भनेकै सम्भवतः व्यवस्थापकीय कार्य हो। कतिपय संसदमा यस कार्यलाई कार्यपालिकाप्रति अति नै वफादार भई र उसको हस्तक्षेपमा सम्पन्न गरिने भएकाले त्यसको नतिजास्वरूप रबर स्टाम्प संसदको उपमा पनि दिने गरिन्छ। जीवन्त र लोकतान्त्रिक संसदमा व्यवस्थापकीय कार्य भनेको कार्यपालिकाले प्रस्ताव गरेका विधेयकलाई पारित र संशोधन गर्ने मात्रै होइन। सांसदले पनि बहसको लागि विधेयक प्रस्ताव गर्छन् जसले नै सक्रिय

संसद र प्रतिक्रियात्मक वा रबर स्टाम्प संसदलाई छुट्याउँछ। ऐन कानून बनाउने विषयसँग सम्बन्धित एक महत्वपूर्ण काम भनेको देशको वार्षिक बजेट पारित गर्नु हो। प्रभावकारीरूपले यो काम गर्ने क्षमता धेरै पक्षहरूमा निर्भर गर्छन्। यसमा कार्यपालिकाको आवश्यक सहयोगमा बजेटलाई समीक्षा गर्न सक्ने संसदको क्षमतालाई पर्याप्त स्रोतसाधनयुक्त बनाउनुपर्छ। व्यवस्थापकीय कार्यमा संविधानलाई संशोधन गर्ने काम पनि पर्दछ। यी संवेदनशील कार्यको अभ्यास गर्दा सहभागितामुलक, पारदर्शी र लोकतान्त्रिक सन्दर्भमा गरिनुपर्छ।

सामान्यतया

बजेट र पूरक बजेटको अनुमोदन लगायत सबै विधेयकलाई पारित गर्न संसदको अनुमती चाहिन्छ।

संसदको व्यवस्थापकीय कार्यलाई नजरअन्दाज गर्न कार्यकारी आदेशको प्रयोग गर्नुहुन्छ। उनीहरूको प्रयोग संसदको सत्र नचलेको अवस्थामा मात्रै र संसदले अनुमोदन गर्ने गरी हुनुपर्छ।

सबै प्रकारका आन्तरिक र वैदेशिक अनुदान, ऋण र जमानीको संसदले अनुमोदन गर्नुपर्छ।

सबै सन्धी, प्रोटोकल, महासन्धीको संसदले अनुमोदन गर्नुपर्छ।

राष्ट्रपतीय प्रणालीभन्दा फरक संसदीय प्रणालीको सरकार भएका दुई सदनमा प्रणाली देशमा लोकप्रिय मतले निर्वाचित सदनले मात्रै कार्यकारीविरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पारित गर्ने अधिकार राख्छ।

बहुमत सदस्य प्रत्यक्षरूपमा निर्वाचित नभएको संसदको सदनले आर्थिक विधेयकलाई अनश्चितकालीन रूपमा अस्वीकार वा नहेर्ने गर्न सक्दैन।

व्यवस्थापकीय प्रक्रिया

दुई सदनमा विधेयक पारित गर्नको लागि दुवै सदनका लागि प्रष्टसँग परिभाषित भूमिका हुनुपर्छ।

प्रत्यक्षरूपमा निर्वाचित सदनले मुख्य व्यवस्थापकीय कार्य गर्दछ। जहाँ दोस्रो सदनको अस्तित्व हुन्छ, त्यसले दोस्रो तहको भूमिका निभाउँछ।

कार्यकारीको भिटोलाई खारेज गर्ने अधिकार संसदलाई हुनुपर्छ।

सर्वसाधारणलाई समयमै सान्दर्भिक जानकारी दिने लगायतका व्यवस्थापकीय प्रक्रियामा आम नागरिकले आफ्ना विचार व्यक्त गर्ने अवसर दिनुपर्छ।

प्रस्तावित र विद्यमान विधेयकमा संशोधन प्रस्ताव गर्ने र नयाँ विधेयक प्रस्ताव गर्नको लागि सांसदलाई अधिकार रहनेछ।

सांसदले पेश गरेका उक्त व्यक्ति विधेयकमा सार्वजनिक परामेश, कानुनीरूपमा विधेयक तयार गर्ने, मुद्रण र वितरण गर्ने र त्यसको बारेमा सूचना जारी गर्दा लाग्ने खर्च संसदले बेहोर्नुपर्छ। कानूनको मस्यौदा तयार गर्ने व्यक्ति संसदले नै नियुक्त गर्नु असल अभ्यास हो।

सबै बैठकको विषयसूची लगायतका सूचना पर्याप्त समय दिएर सांसद र सर्वसाधारणलाई अग्रिम जानकारी दिनुपर्छ।

संवैधानिक संशोधन लगायतका प्रस्तावित विधेयकमा आफ्ना क्षेत्रका नागरिकलाई र रूचि भएका अन्य पात्रसँग सल्लाह गर्नको लागि सांसदलाई उपयुक्त समय प्रदान गर्नुपर्छ।

अग्रिम सूचनाजस्ता प्रावधानको सम्बन्धमा सो व्यक्ति विधेयक पनि अन्य किसिमका विधेयककै नियमबाट अगाडि बढ्नुपर्छ।

वित्तीय र बजेटसम्बन्धी अधिकार

प्रस्तावित राष्ट्रिय बजेटलाई संसदले पारित गर्नुपर्छ। पारित गर्नु अगाडि बजेटलाई संशोधन गर्ने अधिकार संसदलाई हुनुपर्छ।

प्रस्तावित बजेटमा स्रोतका आधारसँगको एकरूपता भएको, स्रोतलाई समतामुलक तरिकाले बाँडफाँड गरेको र राष्ट्रिय प्राथमिकताको निर्धारण गरेको छ कि छैन भनी समीक्षा गर्नको लागि पर्याप्त समय उपलब्ध गराउनुपर्छ।

बजेट खाकाको समीक्षा गर्नको संसदमा बजेट समिति हुनुपर्छ, जसले त्यसको समीक्षा गरी संसदमा प्रतिवेदन पेश गर्छ।

कानून पारित गरी संसदमा संसदीय बजेट कार्यालयको स्थापना गर्नुपर्छ। त्यसमा रहेका योग्य कर्मचारीले संसदलाई बजेटको

विश्लेषण गर्न, बजेटको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्न संसदलाई सघाउनुका साथै कम्तीमा हरेक त्रैमासिकमा संसदलाई राय सल्लाह दिन्छन् ।

आफ्नो बजेट निर्धारण र पारित गर्न संसदसँग मात्रै अधिकार रहनेछ । पारित गरिएका स्रोत त्रैमासिक वा वार्षिकरूपमा संसदलाई उपलब्ध गराइनेछ ।

व्यवस्थापकीय अधिकारको हस्तान्तरण

संसदले आफ्ना केही विधायकी अधिकार कार्यकारी अङ्गलाई हस्तान्तरण गर्नसक्छ । यी अधिकार अस्थायी प्रकृतिका, प्रष्टसँग परिभाषित र संसदले स्वीकृत गरेका हुन्छन् ।

संवैधानिक संशोधन

राष्ट्रिय जनमतसंग्रहको व्यवस्था नभएको अवस्थामा संविधान संशोधनको लागि पूर्ण संसदको दुई तिहाइ मत आवश्यक पर्दछ । संविधान संशोधनका सम्बन्धमा संसदको सभाकक्षमा बहस हुनुभन्दा कम्तीमा ३० दिन अगाडि नै प्रस्तावित सबै संशोधनलाई सरकारी राजपत्रमा प्रकाशित गर्नुपर्छ ।

लोकतान्त्रिक व्यवस्थापिकाको लागि सिफारिस गरिएका मापदण्ड (कमनवेल्थ संसदीय संघ)

४. राजनीतिक पार्टी, पार्टीका समूह र बहुदलीय समूह

४.१ राजनीतिक दल

४.१.१ सबै नागरिकलाई जस्तै सांसदलाई पनि संगठित हुन पाउने स्वतन्त्रताको अधिकार हुनुपर्छ ।

४.१.२ राजनीतिक दलमाथि लगाइने सीमाको दायरा सानो हुनुपर्छ र ती व्यवस्था नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र बमोजिमको हुनुपर्छ ।

४.२ पार्टी समूह

४.२.१ पार्टीका संसदीय समूहको गठन, अधिकार र जिम्मेवारीको बारेमा प्रष्ट नियम हुनुपर्छ ।

४.२.२ बहुमत पार्टीलाई अन्यायपूर्ण हिसाबले फाइदा नपुग्ने किसिमको सुत्रमा आधारित प्रष्ट र पारदर्शीरूपमा पर्याप्त स्रोतसाधन संसदले संसदीय समूहलाई बाँडफाँड गर्नुपर्छ ।^{१३}

४.३ विभिन्न पार्टीको समूह

४.३.१ साभा चासोका विषयमा रूचिका कक्ष गठन गर्ने अधिकार सांसदलाई हुनेछ ।

अनुसूची २ : नमुना ककश नियम

अ) ककशका मुख्य सिद्धान्त गोपनीयता, व्यवसायिकता र लोकतान्त्रिक सहभागिता

हामीले संसदका सदस्यका रूपमा निर्वाचित हुनुको प्रमुख कारण हामी .. का सदस्य भएकाले हो भन्ने राजनीतिक यथार्थलाई स्वीकार गर्छौं । त्यसैले ककशमा हाम्रो उपस्थितिले सबै सदस्यलाई तल दिइएका अधिकार प्रदान गर्छ ।

- ककशमा खुला र स्वतन्त्र बहसमा सहभागी हुन
- ककशका बैठकको अन्त्य लोकतान्त्रिक निष्कर्षबाट हुनेछ भन्ने अपेक्षा
- व्यक्तिगत र सामूहिकरूपमा व्यवसायिकतालाई उपयोग गर्न

ककशमा हाम्रो उपस्थितिले सबै सदस्यलाई निम्न लिखित जिम्मेवारी पनि प्रदान गरेको छ ।

- ककशको बैठकमा भएका बहस र छलफलको गोपनीयता कायम राख्ने
- ककशले लिएका लोकतान्त्रिक निर्णयको आलोचना नगर्ने
- व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा सहकर्मीसँग व्यवसायिक व्यवहार गर्ने
- गोपनीयता कायम गर्न हामीले तल दिइएका काम गर्नुपर्नेछ :
- सदस्यको बहस र छलफलमा उनीहरूले व्यक्त गरेका विचार र उनीहरूको आचरणबारे अरूलाई केही पनि नभन्ने
- सरकारको तर्फबाट वा राज्यका कुनै निकायले ककशलाई प्रदान गरेका सूचना र विकल्पलाई गोप्य राख्ने
- बजेटका सम्बन्धमा सरकारका तर्फबाट ककशलाई दिइएका जानकारी र त्यहाँ भएका छलफलहरूलाई गोप्य राख्ने

व्यवसायिकताको लागि हामीले तल दिइएका पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्छ :

- आफ्ना सहकर्मी र ककशलाई हाम्रा सार्वजनिक प्रतिक्रियाले पार्ने असरबारे ध्यान दिने
- आफ्ना सहकर्मी र ककशलाई हाम्रा सार्वजनिक प्रतिक्रियाले पारेको असरबारे उनीहरूको प्रतिक्रियालाई स्वीकार्ने
- आफ्ना सहकर्मीको भनाइले आफू र ककशलाई पारेको असरको बारेमा उनीहरूलाई प्रतिक्रिया दिने
- ककशको बृहत् हितलाई ध्यानमा राखी आफ्नो काम गर्ने

ककशमा लोकतान्त्रिक सहभागिताको लागि हामीले लोकतान्त्रिक निर्णयलाई पालना गर्नुपर्छ । त्यस्ता निर्णयलाई समर्थन गर्नु राम्रो विकल्प हुन्छ र यदि त्यस्तो गर्न नसकिएमा त्यस बारेमा प्रतिक्रिया नै नजनाउनु उपयुक्त हुन्छ । यदि ककशका कुनै सदस्यले सार्वजनिक रूपमा ककशका निर्णयको संसदमा वा सञ्चार माध्यममा आलोचना गर्नुपर्ने भएमा उक्त व्यक्तिले ककशका नेतृत्व, पार्टीका अध्यक्ष, सम्बन्धित मन्त्री र/वा (पार्टीको नाम) बाट मन्त्री भएकालाई र सम्भव भएसम्म ककशलाई पूर्व जानकारी दिनुपर्छ ।

माननीय महिला र सज्जनवृन्दका रूपमा हामी यी जिम्मेवारीलाई पूरा गर्न प्रतिबद्ध छौं । यदि हामीले गोपनीयता, व्यवसायिकता र लोकतान्त्रिक सहभागिताबारे हामीप्रतिको अपेक्षा पूरा गर्न सकेनौं भने हामीले ककशबाट आफ्नो राजीनामा दिनेछौं र हामीलाई प्रतिस्थापन गर्ने व्यक्तिको व्यवस्था गर्न पार्टी अध्यक्षलाई आग्रह गर्नेछौं ।

ककशको गोपनीयता, व्यवसायिकता र लोकतान्त्रिक सहभागिताका व्यवस्थालाई उलङ्घन गर्ने ककशका कुनै पनि सदस्यलाई अनुशासनको कारवाही गर्न र सम्भावित निष्काशनको लागि पनि पार्टीको अध्यक्षसँग अधिकार रहेको छ ।
.....(पार्टीको नाम) का सदस्यलाई पार्टीबाट निष्काशन गर्ने अधिकार पार्टी अध्यक्षलाई हुन्छ ।

पार्टीको केन्द्रिय कार्यालयले अनुमोदन गरेको मिति

ककशले लागू गरेको मिति

ककशका अध्यक्ष

..... को कानूनको दफा ४८ र को संसदको कार्यविधि सम्बन्धी नियमको दफा ३१ बमोजिम को संसदको ककशले गरेको बैठक बमोजिम ।

कार्यविधि सम्बन्धी नियम

.....ककशको लागि

आ) सामान्य नियम

दफा १

..... को संसदको.....पार्टीको ककशको लागि कार्यविधि सम्बन्धी नियमले (यसपछि कार्यविधि सम्बन्धी नियम भनिनेछ) संसदमा को ककश (यसपछि ककश भनिनेछ) का सदस्यको संगठन, काम, अधिकार र दायित्वलाई नियमन गर्नेछ । यदि कुनै विषय कार्यविधि सम्बन्धी नियमहरूमा उल्लेख गरिएको छैन भने उक्त विषयको नियमन ककशको निर्णय बमोजिम हुनेछ ।

दफा २

.....को संसदमा भएका प्रतिनिधिको लागि काम गर्नको लागि यस ककश गठन गरिएको हो । को संसदमाका संसदका सदस्य र दफा ३ मा उल्लेख गरे बमोजिम (पार्टी) का पदाधिकारी यस ककशमा सदस्यका रूपमा रहन्छन् । को संसदको कार्यविधि सम्बन्धी नियम, पार्टीको विधान र पार्टीको केन्द्रिय समितिको निर्देशन अनुरूप यस ककशले आफ्ना काम कारवाही गर्नेछ ।

इ) सदस्यता, नेतृत्व र निर्वाचन

ककशको सदस्यता

दफा ३

यस ककशका सदस्यमा (पार्टी) का संसदका सदस्य, (पार्टी) का सरकारमा रहेका मन्त्री र सहायक मन्त्रीहरू अन्य (पार्टी) का सदस्य जसलाई ककशले सदस्यता दिने निर्णय गरेको छ उनीहरू हुनेछन् ।

ककशको संगठन

दफा ४

..... (निकाय/राज्य) को संसदमा ... (पार्टीको नाम) का संसदका नेताको रूपमा तल उल्लेख गरिएका व्यक्ति निर्वाचित हुनु भएको छ :

१ ककशका अध्यक्ष

२ ककशका उपाध्यक्ष

३ कलेजियमका सदस्य

४ पार्टीका अध्यक्ष

५ सबै समितिका अध्यक्ष

- ६(पार्टी) का अन्य सांसद
मनोनित सदस्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :
- १ककशका सचिव
२ पार्टीका तर्फबाट मन्त्री र सहायक मन्त्री भएका
३ बाहिरका विज्ञ

.....ककशका सदस्यले आफ्नो क्षमता अनुसार ककशले पारित गरेका अडानलाई समर्थन गर्ने दायित्व हुन्छ । ती अडानलाई समर्थन गर्न ककशका नेतृत्वसँग भएका स्रोतको उपयोग गरिनेछ । आफूलाई दिइएको जिम्मेवारीलाई समयमा नै सकाउने जिम्मेवारी सबै सदस्यको हो ।

ककशको निर्वाचन प्रक्रिया

दफा ५

.....ककशको अध्यक्षको निर्वाचन गर्ने जिम्मेवारी पार्टीको केन्द्रिय समितिको हो । ककशको अध्यक्ष निर्वाचित प्रतिनिधि हो जसको कार्यादेश जिम्मेवार संस्थाले यकिन गर्छ । पार्टीको केन्द्रिय समितिले संसदमा रहेका अन्य पदको लागि पनि सिफारिस प्रदान गर्दछ ।

संसदमा ककशको उपाध्यक्ष, समिति अध्यक्ष जस्ता पदहरूमा पार्टीको केन्द्रिय समितिले गरेका सिफारिस ककशले अनुमोदन गर्नुपर्छ ।

ई) ककशको कार्यविधि बैठक बोलाउने र सूचना दिने

दफा ६

ककशसँग सम्बन्धित विषयहरूमा ककशको अध्यक्षले जुनसुकै समयमा पनि बैठक बोलाउन सक्छन् । नियमानुसार संसदको बैठकको लागि संसदीय कार्यसूचीको खाका र अन्य सामग्री ककशका अध्यक्षले पाएपछि ककशको बैठक बोलाउनेछन् तर संसदको सभाकक्षमा हुने बैठकको कम्तीमा पाँच दिनभन्दा अगाडिको समयमा उक्त बैठक बोलाउनु पर्नेछ ।

ककश अध्यक्षलाई सम्बोधन गरेर पाँच जनाले ककशको बैठक बोलाउन लिखित आग्रह गरे बैठक बोलाउनु पर्नेछ । उक्त लिखित आग्रहमा सांसदले बैठक बोलाउनु पर्ने कारणको बरोमा पनि सारांशमा उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

सम्भव भएसम्म बैठकको विषयसूची, बैठकको स्थान सहितको सूचना ककशका सदस्यलाई बैठक सुरु हुनुभन्दा २४ घण्टा अगाडि दिनुपर्छ ।

बैठकको अध्यक्षता

दफा ७

.....को संसदको कार्यविधि सम्बन्धी नियमले ककशको काम कारबाहीलाई नियमन गर्दछ ।

ककशको अध्यक्षको अनुपस्थितिमा ककशका उपाध्यक्षले ककशको बैठकको अध्यक्षता गर्नेछन् ।

थप्ने र संशोधन गर्ने

दफा ८

ककशका अध्यक्ष र पार्टीका अध्यक्षले कुनै विषयलाई तत्काल त्यसमा विचार गर्नको लागि ककशको कार्यसूचीमा समावेश गर्नसक्छन् । ककशमा ल्याइएका सबै विषयलाई ककशका अध्यक्षले ककशको सम्बन्धित समितिमा सिफारिस गर्नेछन् । ककशका कुनै सदस्यले दर्ता गराएको विधेयक, संशोधन वा अन्य सान्दर्भिक व्यवस्थापकीय दस्तावेजलाई ककशको सम्बन्धित समितिले व्यावहारिक रूपमा सम्भव भएसम्म चाँडो विचार गर्नुपर्छ र त्यसको बारेमा पूर्ण ककशलाई जानकारी गराउनुपर्छ ।

गणपूरक संख्या

दफा ९

ककशका निर्वाचित सदस्यको उपस्थितिमा गणपूरक संख्या पुगेको मानिनेछ ।

बैठकको अगाडिको बाटो

दफा १०

ककशका बहुमत सदस्य ककशको बैठकमा उपस्थित भए नभएको ककशका अध्यक्षले जाँच गर्नेछन् । यदि बहुमत सदस्य बैठकमा उपस्थित भए अध्यक्षले बैठकका कार्यसूचीलाई पेश गर्नेछन् र प्रस्तावित कार्यसूचीको पूरक सूचीको बारेमा थप सुझावको लागि आह्वान गर्नेछन् ।

ककशको बैठकले पूरक सूचीको विषयमा आएका हरेक प्रस्ताव उपर निर्णय गर्नेछ र प्रस्तावित कार्यसूचीलाई समग्रमा नै मतदान गरी अगाडि बढ्नेछ ।

दफा ११

जब बैठकको पूर्ण कार्यसूची निर्धारण भएर पारित हुन्छ तब उक्त दिनमा छलफल हुने विषयलाई समीक्षा गरेका हरेक ककश समितिका प्रतिनिधिले पूर्ण ककशमा आफ्नो प्रतिवेदन पेश गर्छन् ।

कुनै विषयमा हुने बहस त्यति समयसम्म चल्छ जतिन्जेलसम्म ककशका सदस्यले बहस गर्न आवेदन दिएका छन् । जब बहसका लागि दर्ता गरेका ककशका सदस्य छैनन् भन्ने अध्यक्षले निर्धारण गर्छन् त्यस समयमा ककशका अध्यक्षले ककशको बहस सकिएको निर्णय गर्छन् ।

हरेक विषयमा हुने बहस उक्त विषयमा आधिकारिक धारणलाई पारित गरेर सकिन्छ ।

बैठकका सबै विषयमा छलफल भएपछि ककशका अध्यक्षले बैठकको समापन गर्नेछन् ।

ककशको निष्कर्ष-निर्णय पारित गर्नको लागि आवश्यक पर्ने बहुमत

दफा १२

ककशले आफ्ना निष्कर्ष र निर्णयलाई ककशको सम्पूर्ण संख्याको बहुमतले अनुमोदन गर्नसक्छ । (बैकल्पिक प्रस्ताव : ककशको बैठकमा उपस्थितको बहुमत)

मन्तव्य

दफा १३

ककशका बैठकमा कसैले पनि ककशका अध्यक्षसँग अनुमती मागेपछि अनुमती नपाइकन बोल्न पाइने छैन। ककशका सदस्यले बहस सुरु भएपछि बोल्नको लागि अनुमती माग्छन् र बहस नसकिन्जेलसम्म मात्रै बोल्न पाउँछन्।

मतदान

दफा १४

हात उठाएर मतदान हुन्छ। ककशका सदस्यले तलकामध्ये कुनै एक विकल्प छान्न सक्छन्।

पक्षमा

विपक्षमा

अनुपस्थित

ककश बैठकका निर्णय

दफा १५

ककश बैठकका निर्णयहरूलाई लिपिबद्ध गर्ने काम ककशका सचिव वा ककश अध्यक्षले तोकेको व्यक्तिले गर्नेछन्। उक्त निर्णयमा ककशका अध्यक्ष र सचिवले हस्ताक्षर गर्नेछन्।

ककशका कुनै पनि सदस्यले हेर्न चाहेमा उक्त निर्णय उपलब्ध गराउनु पर्नेछ।

आमन्त्रण

दफा १६

सिद्धान्ततः ककशमा बैठक आम नागरिकको लागि बन्द हुन्छ। तर ककशका अध्यक्षले ककशको बैठकलाई सार्वजनिक गर्न सक्नेछन्।

आम नागरिकको लागि बन्द ककशका बैठकमा ककशका अध्यक्षले कुनै व्यक्ति वा स्वार्थ समूहलाई आमन्त्रण गर्नसक्छन्। ती व्यक्तिलाई ककश अध्यक्षको स्वविवेकमा बैठकबाट बाहिर पठाइन सकिनेछ।

उ) संसदीय समिति र जिम्मेवारी तोक्ने

संसदीय समिति - निर्वाचन प्रक्रिया

दफा १७

पार्टीको केन्द्रिय समितिले गरेका सिफारिसलाई ककशले अनुमोदन गरेपछि अनुमोदित व्यक्तिले संसदीय समितिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष र स्थायी प्रतिनिधिमण्डलका प्रमुखका निर्वाचनमा पार्टीको उमेदवार हुनेछन्।

माथिको हरफसँग सम्बन्धित औपचारिक प्रस्तावमाको ककशका सदस्यलाईककशको सदस्यको रूपमा समिति र स्थायी प्रतिनिधिमण्डलमा नियुक्त गरिएको छ।

..... ककशले समिति र स्थायी प्रतिनिधिमण्डलमा सदस्य मनोनयन गरेको छ।

संसदले तोक्ने संसदीय निकायको निर्वाचनमा उमेदवारको अन्तिम सूची बनाउन... ककश जिम्मेवार हुनेछ।

माथिका हरफसँग सम्बन्धित अन्तिम प्रस्तावलाई निर्वाचन र नियुक्तिका विषयको लागि संसदीय समितिमा पठाइनेछ।

ऊ) ककश समितिको संगठन
ककश समितिको काम सम्बन्धी सिद्धान्त

दफा १८

ककशका सदस्य वा सरकारले पेश गरेका प्रस्तावमा छलफल र सिफारिस गर्ने मञ्च ककशले प्रदान गर्नुपर्छ । ककशका सदस्य, सरकारी मन्त्री र सहायक मन्त्रीले उठाएका विषयमा प्रारम्भिक छलफल गर्ने र परामर्श दिने निकायको रूपमा ककशका समितिहरूलाई प्रयोग गर्नुपर्छ । सरकाले विचार गरिरहेका मुख्य नीतिगत परिवर्तन, राजनीतिक रूपमा संवेदनशील बजेट प्रस्ताव, दीर्घकालीन योजनाका दस्तावेज र राजनीतिक समस्या भएका क्षेत्रको बारेमा हुने छलफलमा मन्त्रीले आफू संलग्न ककश समितिलाई पनि समावेश गर्न आग्रह गरिन्छ ।

दफा १९

आपत्कालीन प्रकृतिका विषयमा बाहेक मन्त्री, सहायक मन्त्री र ककशका सदस्यले कार्यसूचीका विषयलाई सम्बन्धित ककश समितिबाटै ल्याउनुपर्छ । त्यसको अर्थ कार्यसूचीका विषयलाई पहिला सम्बन्धित ककश समितिमा पेश गरी छलफल गरिनुपर्छ र त्यसपछि ककश समितिका अध्यक्षले आफ्ना सिफारिस सहित ककशको पूर्ण बैठकमा पेश गर्नुपर्छ ।

मन्त्री, सहायक मन्त्री र ककशका सदस्यको प्रश्नमा छलफल हुने मञ्चको रूपमा ककश समितिको प्रयोग गर्नुपर्छ । मन्त्री, सहायक मन्त्री र ककशका सदस्यले ककश समितिका अध्यक्षलाई आफ्नै प्रश्नलाई कार्यसूचीमा राख्न पूर्व जानकारी दिनुपर्छ । ककशका अध्यक्षले सिफारिस गरे अनुसार ककशका समितिले समूह र संस्थाबाट हुने प्रस्तुतिमा सहभागी हुन्छन् । यदि आवश्यक परेमा सम्पूर्ण ककश नै समूह र संस्थासँग भेट्छन् र त्यस्ता बैठक ककशका सबै सदस्यको लागि खुला हुन्छ । समूह र संस्थासँगको थप बैठक बस्नु परेमा त्यसको लागि संयोजन गर्ने जिम्मेवारी ककश समितिका अध्यक्षको हुन्छ ।

दफा २०

जुनसुकै ककश समितिका बैठकमा आफ्नो विचार राख्ने स्वतन्त्रता तर मतदान गर्ने अधिकार नहुने गरी ककशका सबै सदस्य उपस्थित हुनसक्छन् । ककश समितिमा भएका सबै निर्णय पूर्ण ककशमा समितिका अध्यक्षले पेश गर्नेछन् । यसका साथै ककशका अध्यक्ष तल दिइएका विषयका लागि जिम्मेवार हुनेछन् :

क) ककशका अध्यक्षसँगको परामर्शमा विषयसूची तय गर्ने

ख) कससका सदस्य, मन्त्री, सहायक मन्त्री र पार्टीका अन्य पदाधिकारीलाई बैठकका कार्यसूची पठाइएको सुनिश्चित गर्ने । प्रमुख नीति वा बजेटको महत्व भएका विषयमा ककशको समिति अध्यक्षले ककशका अध्यक्ष र सम्बन्धित मन्त्री वा सहायक मन्त्रीसँगको समन्वयमा ककशका सम्भव भएजति सबै सदस्यले पूर्ण रूपमा छलफल गर्न पाउने गरी ककश समितिको विशेष बैठक आह्वान गर्छन् ।

दफा २१

बैठकको विषयसूचीमा राखिएको सवालमा मतदान गर्दा ककश समितिका सदस्यको कम्तीमा ५० प्रतिशत उपस्थित भएमा मात्रै गणपूरक संख्या पुगेको मानिनेछ ।

हुन लागेको ककश समितिको बैठकको लागि गणपूरक संख्याको आवश्यकता हुँदैन ।

ककश समिति व्यवस्थापकीय प्रक्रिया

दफा २२

जब कुनै विधेयक सरकारबाट प्रस्तावित हुन्छ त्यसलाई सम्बन्धित मन्त्री वा सहायक मन्त्रीले जतिसक्दो चाँडो सम्बन्धित ककश समितिमा पुऱ्याउनु पर्छ । यसरी ककश समितिलाई व्यवस्थापकीय प्रक्रियाको प्रारम्भिक चरणमा नै समावेश गर्दा विधेयक विकास हुने चरणमा अर्थपूर्ण सुझावको सहजीकरण गर्न सकिन्छ, जसले गर्दा अन्तिम चरणमा विधेयकमा परिवर्तन गर्नु पर्दैन ।

जब विधेयक ककश समितिबाट अगाडि बढ्छ, त्यसलाई समितिका अध्यक्षले समितिको सिफारिस सहित अन्तिम समीक्षाको लागि पूर्ण ककशमा पेश गर्छन् ।

दफा २३

जब कुनै विधेयक ककशका कुनै सदस्यले अगाडि बढाउन खोज्छन् त्यसलाई उक्त विधेयकका प्रस्तावक र समर्थकले सम्बन्धित मन्त्री वा सहायक मन्त्रीलाई र सम्बन्धित ककश समितिमा पुऱ्याउनु पर्छ । यसपछिका अन्य कदम भनेका दफा २२ को दोस्रो हरफमा उल्लेख भएका नै हुन् ।

दफा २४

ककशमा आएका विधेयकलाई सम्बन्धित ककश समिति तोक्ने जिम्मेवारी ककश अध्यक्ष वा उक्त व्यक्तिको अनुपस्थितिमा ककशमा उपाध्यक्षको हो । प्रस्तावित परिवर्तनमाथि प्रक्रियाको अगाडि नै छलफलको लागि पर्याप्त समय मिलास् भनेर ककश समितिले सत्रका बीचमा पनि नियमित रूपमा भेट्छन् ।

ए) ककश समितिको गठन, कर्तव्य र सूची

दफा २५

... (पार्टीको नाम) ककशले ... संसदीय कार्यादेशको लागि तल उल्लेखित ककश स्थापना गर्ने निर्णय गरेको छ ।

- १ राजनीतिक र कानुनी मामला सम्बन्धी ककश समिति
- २ विकास र आर्थिक मामला सम्बन्धी ककश समिति
- ३ रक्षा र विदेश नीति सम्बन्धी ककश समिति
- ४ स्वास्थ्य र सामाजिक मामला सम्बन्धी ककश समिति

राजनीतिक र कानुनी मामला सम्बन्धी ककश समिति

दफा २६

राजनीतिक र कानुनी मामला सम्बन्धी ककश समितिमा जना ककशका निर्वाचित सदस्य र सम्बन्धित सरकारी विभागका वरिष्ठ सरकारी सदस्य सदस्यको रूपमा रहनेछन् ।

राजनीतिक र कानुनी मामला सम्बन्धी ककश समितिले तल उल्लेखित स्थायी संसदीय समितिका कामको सुपरीवेक्षण गर्ने र उनीहरूलाई तोकिएका विधेयकमा छलफल गर्नेछः

- १ संवैधानिक व्यवस्था सम्बन्धी समिति
- २ व्यवस्थापकीय र कानुनी मामला सम्बन्धी समिति
- ३ राजनीतिक प्रणाली र समुदायबीचको सम्बन्धको बारेमा गठित समिति
- ४ स्वतन्त्रताको सुरक्षा र नागरिकको अधिकार सम्बन्धी स्थायी निर्वाचन समिति
- ५ निर्वाचन र नियुक्तिका विषयको लागि संसदीय समिति
- ६ कार्यविधि सम्बन्धी नियम र अनिवार्य उन्मुक्तिका विषयको सम्बन्धमा समिति

राजनीतिक र कानुनी मामला सम्बन्धी ककश समितिले उक्त समितिका अध्यक्षको आह्वानमा आफ्नो कार्य दायराभित्र रहेका कामको बारेमा ककशका सदस्य र उक्त व्यक्ति अध्यक्षले आमन्त्रण गरेका पार्टीका पदाधिकारीसँग छलफल गर्न बैठक बस्नेछ । राजनीतिक र कानुनी मामला सम्बन्धी ककश समितिले आफ्ना सिफारिस पूर्ण ककशलाई जानकारी गराउनुपर्नेछ । टिप्पणी: दफा २६ का हरफ नम्बर ३ र ४ सबै ककश समितिलाई बराबर रूपमा लागू हुन्छ ।

ऐ) कानुनी प्रक्रिया
ककश बैठकको सुव्यवस्थामा खलल पुऱ्याउने
दफा २७

ककश बैठकमा सुव्यवस्था कायम गर्नको लागि ककश अध्यक्ष जिम्मेवार हुन्छन् । कुनै पनि ककश बैठकको सुव्यवस्थालाई खलल पुऱ्याउने ककश सदस्यलाई ककश अध्यक्षले चेतावनी दिन सक्छन् । यदि ककश सदस्यले ककशको सुव्यवस्थालाई निरन्तर खलल पुऱ्याएको अवस्थामा उक्त व्यक्ति सदस्यलाई अध्यक्षले रोक्ने अधिकार हुन्छ । यदि ककश सदस्यले आफ्नो आचरणमार्फत कार्यविधिसम्बन्धी नियमको उलङ्घन गरेमा उक्त व्यक्तिलाई अनुशासनको कारवाही गर्ने अधिकार ककशका अध्यक्षलाई हुन्छ ।

ओ) अन्तिम नियम
दफा २८

पार्टीको केन्द्रिय समितिले आफ्नो स्वीकृति दिएर पार्टीको ककशले त्यसलाई अनुमोदन गरेको दिनबाट कार्यविधि सम्बन्धी यो नियम लागू हुन्छ ।

नम्बर

.....

स्वीकृत गर्ने
पार्टीको केन्द्रिय समिति

ककश
ककशका अध्यक्ष

प्रेषित गर्ने :

- ककश सदस्यलाई
- पार्टीका वरिष्ठ पदाधिकारी
- पार्टीको केन्द्रिय समिति

पादटिप्पणी

१. सरलताको लागि यस दस्तावेजमा मूलतः संसदका सदस्य (सांसद) शब्दको प्रयोग गरिएको छ जसले निर्वाचित प्रतिनिधि र विधायकलाई जनाउँछ । देश र व्यवस्थापकीय प्रणाली अनुसार उनीलाई डेप्युटीज् वा कंग्रेसका सदस्य समेत भनी चिनिन सक्छ । त्यस्तै, कंग्रेस र सभा लगायत राष्ट्रिय प्रतिनिधिमूलक संस्थालाई समेत जनाउनको लागि संसद शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।
२. कति देशमा पार्टी क्लब, ब्लक, बेन्च जस्ता शब्दले पनि चिनिने संसदीय समूह वा ककसलाई यस दस्तावेजमा कुनै व्यवस्थापिका वा सभामा रहेका एकै पार्टीका सांसदको समूहको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । कतिपय संसदमा प्राविधिक वा रुचि अनुसारको गठबन्धनलाई अनुमती दिइने भए पनि यस दस्तावेजमा पार्टीमा आधारित समूहलाई नै मुख्य ध्यान दिइएको छ ।
३. नर्म केल्ली, प्यासिफिक अप्रोचेज् टु पार्टीज् एन्ड पार्लियामेन्टस् (सीडीआई-आईपीडी को इलेक्टोरल सिस्टम्स, पार्टीज् एन्ड पार्लियामेन्टस्: मेकिङ्ग द कनेक्सन्स समबन्धी कार्यशाला, बाली, नोभेम्बर ११ र १२ २०१०), २
४. अष्ट्रेलियन लेबर पार्टी, एएलपीको राष्ट्रिय विधान, ४३ औं कंग्रेसमा २००४ ज्यानुयरी ३१ मा संसोधित ।
५. अल्पसंख्यकको राज्य र केन्द्रीकृत राज्यको ढाँचाको बारेमा थप जानकारीको लागि बेन्जामिन राइलीको पोलिटिकल रिफर्म एन्ड द डिमाइज अफ कन्सोसियनालिजम इन साउथइस्ट एसिया हेर्नुहोस् http://www.cdi.anu.edu.au/_further_activities/2008-09/D_P/2009_01_FA_ASIA_DemGov_SEA_conf_D/benjamin_reilly.pdf
६. राइली, डेमोक्रेसी इन डिभाइडेड सोसाइटीज्: इलेक्टोरल इन्जिनियरिङ्ग फरु कन्फ्लिक्ट म्यानेजमेन्ट (क्याम्ब्रिज: क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, २००१)
७. एलेन हिकेन, पोलिटिकल पार्टीज् इन कन्फ्लिक्ट प्रोन सोसाइटीज् : रेगुलर इन्जिनियरिङ्ग एन्ड डेमोक्रेटिक डेभलपमेन्ट मा पोलिटिकल इन्जिनियरिङ्ग एन्ड पार्टी रेगुलेसन इन साउथइस्ट एसिया । सम्पादन बेन्जामिन राइली लगायत (टोक्यो: संयुक्त राष्ट्रसंघ विश्वविद्यालय प्रेस, २००८), ६९-९४
८. संघीय गणतन्त्र नाइजेरियाको राष्ट्रिय सभा, संविधानको धारा २२३, सन् १९९९ बाट लागू गरिएको
९. एम बोर्गाड्स, पोलिटिकल पार्टीज् इन कन्फ्लिक्ट प्रोन सोसाइटीज् : रेगुलर इन्जिनियरिङ्ग एन्ड डेमोक्रेटिक डेभलपमेन्ट मा कम्परेटिभ स्ट्राटेजिज् अफ पोलिटिकल पार्टी रेगुलेसन । सम्पादन बेन्जामिन राइली लगायत (टोक्यो: संयुक्त राष्ट्रसंघ विश्वविद्यालय प्रेस, २००८), ११९-१४४
१०. यसभन्दा माथिकै स्रोतमा उल्लेख गरिएको
११. बेन्जामिन राइली, डेमोक्रेसी इन डिभाइडेड सोसाइटीज्, राइली, बेन्जामिन, पर नोर्डलन्ड र एडवार्ड न्युम्यान, पोलिटिकल पार्टीज् इन कन्फ्लिक्ट प्रोन सोसाइटीज्: इनकरेजिङ्ग इन्क्लुसिभ पोलिटिक्स एन्ड डेमोक्रेटिक डेभलपमेन्ट । नीति विमर्श नं २ (टोक्यो: संयुक्त राष्ट्रसंघ विश्वविद्यालय प्रेस, २००६)
१२. सर्वेक्षण गरिएका देशहरू वंगलादेश, बोस्निया हर्जगोभिना, वुल्गेरिया, कोलम्बिया, कम्बोडिया, इन्डोनेसिया, इराक, कोसोभो, माली, मोन्टेनेग्रो, मोरक्को, नाइजेरिया पाकिस्तान, पेरू, सर्बिया, दक्षिण अफ्रिका, युगान्डा, संयुक्त अधिराज्य र यमन हुन् । अष्ट्रेलिया, इन्डोनेसिया, न्युजिल्यान्ड, संयुक्त राज्य अमेरिकाको बारेमा थप अन्तर्वार्ता गरिएको र तथ्याङ्क मगाइएको थियो ।
१३. विभिन्न राजनीतिक प्रणाली र त्यसले राजनीतिक पार्टीमा पार्ने प्रभावको बारेमा विस्तृतमा जान्नको लागि इन्टरनेशनल आईडीईएको इलेक्टोरल सिस्टम डिजाइन: द न्यू इन्टरनेशनल आईडीईए ट्यान्डबुक (स्टकहोल्म, इन्टरनेशनल आईडीईए, २००५)
१४. मिश्रित सदस्य समानुपातिक प्रणालीमा मतदाताहरूको रुचिलाई दुई प्रणालीबाट प्रतिनिधि चयन गर्नको लागि प्रयोग

गरिन्छ । सूची पेश गर्ने समानुपातिक प्रणाली र प्रायः जसको सबभन्दा धेरै मत/बहुमत ल्याउँछ उसले जित्ने प्रणाली ती दुई प्रणाली हुन् । जसको सबभन्दा धेरै मत/बहुमत ल्याउँछ उसले जित्ने प्रणालीले नतिजामा ल्याउने असमानुपातिकतालाई समानुपातिक प्रणालीले क्षतिपूर्ति गर्छ ।

१५. एकल संक्रमणीय मत प्रणाली अन्तर्गत बहु सदस्य उमेद्वार भएको क्षेत्रमा मतदाताले उमेद्वारलाई आफ्नो रुचिको अनुसार प्राथमिकताको आधारमा क्रमबद्ध हिसाबले मतदान गर्छन् । तोकिएको मात्राको पहिलो प्राथमिकताको मत पाउने उमेद्वार निर्वाचित हुन्छ र अर्का चरणमा मतदाताको त्यसपछिको प्राथमिकताको आधारमा मत पुनर्वितरण हुन्छ । सबभन्दा कम मत ल्याउने उमेद्वार मत गणनाको चरणबाट बाहिर हुन्छन् र निजको मत पुनर्वितरण हुन्छ । साथै सफल भइसकेका उमेद्वारले पाएको अतिरिक्त मत पनि तोकिएका संख्यामा उमेद्वार निर्वाचित नभइन्जेलसम्म पुनर्वितरण भइरहन्छ ।
१६. ब्रिटिस कोलम्बिया, क्यानडा; स्वीजरल्यान्डका बर्न र उरी; संयुक्त राज्य अमेरिकाका एरिजोना, क्यालिफोर्निया र विसकन्सिन यसका केही उदाहरण हुन् ।
१७. सांसदको प्रतिनिधिमूलक कार्यको एक महत्वपूर्ण भाग निर्वाचन क्षेत्रका नागरिकसँगको जनसम्पर्क भए पनि यस दस्तावेजको मूल ध्यान उक्त कार्यमा हैन । यसका बारेमा थप जानकारी पाउनको लागि न्शनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूटको कन्स्टिच्युयन्ट रिलेसन्स: अ गाइड टु बेस्ट प्याक्टिसेज (वासिङ्टन: न्शनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, २००८)
१८. मौरिस डुभेर्गर, पोलिटिकल पार्टीज: दियर अर्गनाइजेसन एन्ड एक्टिभिटी इन द मोर्डन स्टेट (न्युयोर्क: विली, १९५१)
१९. उदाहरणको लागि मार्टिन ह्यारोप र विलियम लकली मिलर, इलेक्सन्स एन्ड भोटर्स: अ कम्प्यारेटिभ इन्ट्रोडक्सन (बसिङस्टोक: म्याकमिलन एजुकेसन, १९८७), ६७ मा रेले १९६७ मा गरेको २० ओटा पश्चिमी लोकतन्त्रहरूको अध्ययनलाई सन्दर्भको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।
२०. स्टीन रोककान, सिटिजन्स, इलेक्सन्स, पार्टीज: एप्रोचेज् टु द कम्प्यारेटिभ स्टडी अफ द प्रोसेस अफ डेपलपमेन्ट (न्युयोर्क: म्याकके, १९७०); केनेथ बेनोइट, मोडलस् अफ इलेक्टरल सिस्टम चेन्ज, इलेक्टरल स्टडिज, २३(३) (युके: एलसेभियर, २००४), ३६३-३८९; जोसेफ एम कोलोमर, इट्स पार्टीज् द्याट चुज द इलेक्टरल सिस्टम् (वा डुभेर्गरको लज् अपसाइड डाउन), (न्युयोर्क: म्याकके, १९७०)
२१. रोककान, सिटिजन्स, इलेक्सन्स, पार्टीज्
२२. ६५० मा ६२२ सिट: कन्जरभेटिभ्स - ३०७, लेबर - २५८, लिबरल डेमोक्याट्स - ५७, सन् २०१० को नतिजा अनुसार
२३. पाक क्वान चाउ, द रिलेसनसिप बिट्विन द गभरमेन्ट एन्ड द अपोजिसन अर माइनोरिटी पार्टीज् इन सेलेक्टेड प्लेसेज (हडकड: व्यवस्थापकीय परिषद्को सचिवालय, २००२)
२४. मोरक्कोको संसदले सन् २००४ मा पारित गरेको पार्लियमेन्टरी रुल्स एन्ड प्रोसिड्युर्स
२५. मोन्टेनेग्रोको संसदले सन् २०१० मा संसोधन गरेको रुल्स एन्ड प्रोसिड्युर्स अफ मोन्टेनेग्रोको दफा ३२
२६. इन्टरनेशनल आईडीईए, इन्टरनेशनल आईडीईए स्टडी अन पेरू, मार्च २०१० मा हेरिएको, http://archive.idea.int/ideas_work/23b_country_peru.htm
२७. हाउस अफ द न्यासन, द स्टान्डिङ अर्डर्स अफ द पार्लियामेन्ट अफ द रिपब्लिक अफ हंगेरी, सन् १९९८ मा भए अनुसारको दफा ५१ ।
२८. द हाउजेज अफ द ओयरीयाक्टस: पार्लियामेन्ट इन आयरल्यान्ड, म्याककार्थ्याइघ, एम एन्ड एमा म्यान्डिको सम्पादनमा माइकल ग्यालागर, पार्लियामेन्टरी पार्टीज् एन्ड पार्टी ह्वीपस् (डब्लिन: इन्स्टिच्यूट अफ पब्लिक एडमिनिस्ट्रेसन, २०१०), १३५
२९. जोनाथन म्यालोय, हाइ डिस्प्लिन, लो कोहेसन ? द अससर्टेन प्याटर्न्स अफ क्यानेडियन पार्लियामेन्टरी पार्टी गुप्स, जर्नल अफ लेजिस्लेटिभ स्टडिज, ९(४) (लन्डन: टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रूप, २००२), ११६-१२९ ।
३०. कांग्रेस अफ कोलम्बिया, सन् २००५ मा पारित गरिएको ले ९७४ डे २००५: लेजिस्लेटिभ ककस ल; जुन १८ १९९२ मा लागू गरिएको कांग्रेस अफ कोलम्बिया, ले ५ डे १९९२; कन्स्टिच्युसियन पोलिटिका डे कोलम्बिया, जुलाई २० १९९१ मा

संवैधानिक राजपत्र नं ११६ मा प्रकाशित; सेनाडो डे ला रिपब्लिका डे कोलम्बिया, सेन्टेन्सिया सी ०३६/०७, सन् २००७ मा पारित, अगष्ट १६, २०११ मा हेरिएको। http://www.secretariasenado.gov.co/senado/basedoc/cc_sc_nf/2007/c-036_2007.html#1।

३१. संयुक्त अधिराज्यका सर्वदलीय संसदीय समूह र त्यसको सदस्यताको बारेमा जानकारी हाउस अफ कमन्स, रजिस्टर अफ अल पार्टी ग्रुप्समा पाइन्छ जसलाई अप्रिल २९, २०११ मा अन्तिम पटक अद्यावधिक गरिएको थियो। <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm/cmllparty/memi01.htm>
३२. यस दस्तावेजको प्रयोजनको लागि दल त्याग गर्ने भनेको आफू उमेदवार बनेको दलसँगको आबद्धता त्यागी अउको दलमा जोडिने वा स्वतन्त्र बन्नेलाई भनिन्छ। यसरी आफ्नो आबद्धतालाई परिवर्तन गर्ने प्रक्रियालाई फ्लोर क्रि वा पार्टी फेने पनि भनिन्छ। दल त्याग र फ्लोर क्रिसडलाई आफ्नो पार्टीको विरुद्धमा मत हाल्ने सांसदको निर्णय भनेर चिनिए पनि यस सन्दर्भमा आफ्नो पार्टीबाट राजीनामा दिने प्रक्रिया हो।
३३. न्युजिल्यान्ड संसद, निर्वाचन निष्ठा संसोधन विधेयक, १९९३ को निर्वाचन ऐनमा संसोधनको रूपमा डिसेम्बर १८, २००१ मा पारित
३४. सेरा मिस्किन, पोलिटिसियन ओभरबोर्ड: जम्पड द पार्टी सीप (अष्ट्रेलिया: संसदीय पुस्तकाल विभाग, २००३)
३५. पापुवा न्युगिनीका राष्ट्रिय संसद, अर्गानिक ल अन इन्टिग्रीटी अफ पोलिटिकल पार्टीज् एन्ड क्यानडिडेत्स (ओलीपप्याक), अक्टोबर १५, २००३ मा प्रमाणित गरिएको
३६. सोमारे स्वतन्त्र भएको साल १९७५ देखि १९८० सम्म प्रधानमन्त्री थिए र फेरि सन् १९८२ देखि १९८५ सम्म भए। पापुवा न्युगिनीको यस अवधिको इतिहासको बारेमा थप जानकारी पाउन पढ्नुहोस्: बिल स्टान्डिश, द डाइनामिक्स अफ पापुवा न्युगिनीज् डेमोक्रेसी: एन यस्से, प्यासिफिक इकोनोमिक बुलेटिन, २२(१) (अष्ट्रेलिया: अष्ट्रेलियन नेशनल युनिभर्सिटी, २००७), १३५-१५७; बेन्जामिन राइली, पोलिटिकल रिफर्म इन पापुवा न्यु गिनी: टेस्टिड द एभिडेन्स, प्यासिफिक इकोनोमिक बुलेटिन, २२(१) (अष्ट्रेलिया: अष्ट्रेलियन नेशनल युनिभर्सिटी, २००६), १८७-१९४; बेन्जामिन राइली, पोलिटिकल इन्जिनियरिङ एन्ड पार्टी पोलिटिक्स इन कनफ्लिक्ट प्रोन सोसाइटीज्, डेमोक्रेटाइजेसज्, १३(५), (न्युयोर्क: रुटलेज, २००६), ८११-८२७; पोलिटिकल पार्टीज् इन द प्यासिफिक आइल्यान्डस् मा रोल्यान्ड रिच आदिको सम्पादनमा रन मे, पोलिटिकल पार्टीज् इन पापुवा न्युगिनी (क्यानबेरा: पान्डानस, २००६), ८३-१०२; अलफोन्से गेलु, द फेलियर अफ द अर्गानिक ल अन इन्टिग्रीटी अफ पोलिटिकल पार्टीज् एन्ड क्यानडिडेत्स (ओलीपप्याक), प्यासिफिक इकोनोमिक बुलेटिन, २०(१) (अष्ट्रेलिया: अष्ट्रेलियन नेशनल युनिभर्सिटी, २००६), ८३-९७।
३७. सर्वोच्च अदालत, पापुवा न्यु गिनी, एससी १०५७: स्पेशल रेफरेन्स परसुयेन्ट टु कन्सटिच्युसन, सेक्सन १९, इन द म्याटर अफ अर्गानिक ल अन इन्टिग्रीटी अफ पोलिटिकल पार्टीज् एन्ड क्यानडिडेत्स, जुलाई ७, २०१० मा जारी
३८. उदाहरणको लागि नम्बर गेम इज अन, द नेशनल, जुलाई १२, २०१०। यहाँ उपलब्ध छ जततः://धधध.तजभलवतप्यलवर्.अफ.उन/ अगस्ट २०१० मा हेरिएको; मोहम्मद बासिर. लबिड्ड फर पीएमस् जब इन्टेन्सिफाइज, पोस्ट कुरियर, जुलाई १२, २०१०
३९. यरिक म्याकलाउफलिन, इलेक्टोरल रेजिम्स एन्ड पार्टी स्वीचिङ: फ्लोर क्रिसड इन साउथ अफ्रिकाज लोकल लेजिस्लेचर्स, पार्टी पोलिटिक्स (अनलाइन संस्करण), अगस्ट १६, २०११ मा हेरिएको। <http://ppq.sagepub.com/content/early/2011/03/19/1354068810389610>
४०. गणतन्त्र दक्षिण अफ्रिकाको संसद, सन् २००३ मा पारित भएको गणतन्त्र दक्षिण अफ्रिकाको संविधान संसोधन
४१. पाकिस्तानी सिनेट, अप्रिल १० मा पारित भएको पाकिस्तानको संविधानको १८ औं संसोधन
४२. सियरा लियोन, सन् १९९१ मा पारित भएको सियरा लियोनको संविधान
४३. यसभन्दा माथिकै स्रोतमा उल्लेख गरिएको
४४. बंगलादेशी संसद, सन् १९९१ मा संसोधन गरिएको बंगलादेशको संविधानको धारा ७०
४५. क्रिस्टिना लेस्टन बान्डीर, डिसेन्ट इन व पार्टी वेस्ड पार्लियामेन्ट: द पोर्चुगीज् केस, पार्टी पोलिटिक्स १५(६), (लन्डन:

सेज पब्लिकेसन्स, २००९), ६९५-७१३

४६. उदृत् गरिएको खण्ड अनुसूची १ मा हेर्नुहोस् ।
४७. अष्ट्रेलियन लिबरल पार्टी, सन् २००९ मा संसोधन गरिएको अष्ट्रेलियन लिबरल पार्टीको संघीय विधान
४८. स्वीडिस सोसल डेमोक्रेटाट्स, सन् २००१ को पार्टी कांग्रेसले संसोधन गरेको स्वीडिस सोसल डेमोक्रेटिक पार्टी विधानको दफा १०
४९. न्यू पेट्रियोटिक पार्टी, अगस्ट २९, १९९८ मा संसोधन भएको न्यू पेट्रियोटिक पार्टी विधान
५०. डेमोक्रेटिक एलायन्स, जुलाई २०१० मा संसोधन भएको डेमोक्रेटिक एलायन्स संघीय विधान
५१. डेमोक्रेटिक एलायन्स, संघीय परिषदले अप्रिल १२ २००२ मा पारित गरेको जन प्रतिनिधिको लागि आचारसंहिता
५२. नीति बनाउनको लागि संसदीय समूह र संसद बाहिरका पार्टी संरचनाको आ-आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारीको बारेमा दस्तावेजको यस खण्ड केन्द्रित भएको छ । नीतिगत विकासको बारेमा विस्तृतमा जानकारीको लागि नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, पोलिसी डेभलपमेन्ट म्यानुयल, (मोन्टेनेग्रो: नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, २००८)
५३. क्यानेडियन कन्जरभेटिभ पार्टी, मार्च १९ २००५ मा संसोधन गरिएको क्यानेडियन कन्जरभेटिभ पार्टीको विधान
५४. अष्ट्रेलियन लिबरल पार्टी, लिबरल पार्टी अफ अष्ट्रेलियाको संघीय विधान, दफा ५६-५७
५५. कोलम्बियाली कांग्रेस, सन् १९९४ मा पारित ले १३० डे १९९४: पोलिटिकल पार्टी ल
५६. डेमोक्रेटिक एलायन्स, डेमोक्रेटिक एलायन्सको संघीय विधान, ९.५.२
५७. यसभन्दा माथि उल्लेख गरेको स्रोतको ९.२.३
५८. नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, वर्कसप अन द रोल अफ ग्रूप पार्लेमेन्टेयर (मोरक्को: नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, १९९८)
५९. डोनाल्ड डी सियरिड, वेस्टमिन्स्टर वर्ल्ड: अन्डरस्टयान्डिङ पोलिटिकल रोल्स (क्याम्ब्रिज: हार्भर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, १९९४), २४५
६०. अफ्रिकन नेशनल कांग्रेस (दक्षिण अफ्रिका), एनसी ककश सपोर्ट सर्भिसेज, मार्च २४ २०१० मा हेरिएको http://www.anc.org.za/caucus/index.php?include=about/support_services.html.
६१. सियरिड, वेस्टमिन्स्टर वर्ल्ड, २५६
६२. नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, स्ट्रेथनिङ नेपाल्स मल्टीपार्टी डेमोक्रेसी: पार्टी डिसिप्लिन एन्ड एन्टी डिफेक्सन मेजर्स (नेपाल: नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, २००८)
६३. जे माइककानेन, इनसाइड न्यासनालिटी: द डिभिजन अफ लेबर इन पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रूप, जर्नल अफ लेजिस्लेटिभ स्टडिज, ७(३) (लन्डन: फ्याङ्क कास, २००१), ९२-१२१
६४. नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, वर्कसप अन द रोल अफ ग्रूप पार्लेमेन्टेयर
६५. मार्क स्टुयार्ट, म्यानेजिङ द पुअर ब्लडी इन्फ्यान्ट्री: द पार्लियामेन्टरी लेबर पार्टी अन्डर जोन स्मिथ, १९९२-९४, पार्लियामेन्टरी अफेयर्स, ५९(३) (इडल्यान्ड: अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, २००६)
६६. स्याम डिपाउ, गभरमेन्ट पार्टी डिसिप्लिन इन पार्लियामेन्टरी डेमोक्रेसीज: द केस अफ बेल्जियम, फ्रान्स एन्ड द युनाइटेड किंगडम इन द १९९० ज, द जर्नल अफ लेजिस्लेटिभ स्टडिज, ९(४) (लन्डन: टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रूप, २००३) १३० - १४६
६७. कोलम्बियाली कांग्रेस, सन् १९९४ मा पारित भएको ले १३० डे १९९४: पोलिटिकल पार्टी ल
६८. केनेथ जान्डा, लज् अगेन्स्ट पार्टी स्वीचिङ, डिफेक्टिङ अर फ्लोर क्रसिङ इन नेशनल पार्लियामेन्ट
६९. जान्डा, लज् अगेन्स्ट पार्टी स्वीचिङ, डिफेक्टिङ अर फ्लोर क्रसिङ इन नेशनल पार्लियामेन्टमा सुब्रमन्यमलाई उदृत् गरिएको
७०. मालोभा, डारिना एन्ड केभिन डीगन क्राउस, (२००२), पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रुप्स इन स्लोभाकिया । हिड्डर, नुट र जम्मिी (सम्पादन) मा पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रुप्स इन युरोपियन डेमोक्रेसिज: पोलिटिकल पार्टीज् विहाइन्ड क्लोज्ड डुअर्स । लन्डन:

राउडलेज, पृष्ठ १९५-२१३

७१. ग्यालागर, पार्लियामेन्टरी पार्टीज् एन्ड पार्टी ह्वीपस्, १३५
७२. स्वीडिस सोसल डेमोक्याट्स, स्वीडिस सोसल डेमोक्रेटिक पार्टी विधानको दफा १०
७३. अष्ट्रेलियन लेबर पार्टी, एएलपीको राष्ट्रिय विधान, १४
७४. रोबर्ड मेनेन्डेज र जेम्स ई क्लाइवर्न, रुल्स अफ द डेमोक्रेटिक ककश (वासिङ्टन डीसी), अप्रिल ९, २००३, २०११ मा संशोधन गरिए बमोजिम
७५. यसभन्दा माथि स्रोत उल्लेख गरिएको, ६
७६. ग्यालागर, पार्लियामेन्टरी पार्टीज् एन्ड पार्टी ह्वीपस्, १३५
७७. लेस्टन बान्डियर, डिसेन्ट इन पार्टी बेस्ड पार्लियामेन्ट, ६९५-७१३
७८. नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, गुड्या प्याक्टिका सोबरे इल रेजिमिन डे बान्काडास् (कोलम्बिया: नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्यूट, २००८)
७९. मालोभा, पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रुप्स इन स्लोभाकिया
८०. फाइन गेल, सन् १९९२ मा संशोधन गरिएको विधानको दफा ५१
८१. डेमोक्रेटिक एलायन्स, डेमोक्रेटिक एलायन्सको संघीय विधान
८२. कमनवेल्थ संसदीय संघका अनुसार संसदीय पार्टी समूहका गठनका शर्त, संसदमा उनीहरूका अधिकार र जिम्मेवारीको बारेमा नियममा प्रष्टसँग लेखिनुपर्छ। रेकोमेन्डेड बेन्चमार्क्स फर डेमोक्रेटिक लेजिस्लेचर, अगस्ट ५, २०११ मा हेरिएको
८३. द स्टेटस अफ पार्लियामेन्टरी ग्रुप्स, कन्स्टिच्युसनल एन्ड पार्लियामेन्टरी इन्फर्मेसन, नं १७२, १९९६, १९९९-२००
८४. अध्यक्षको सम्मेलनमा संसदको निर्देशन गर्ने अधिकारीको रूपमा सभाध्यक्ष र पार्टी समूहका नेता हुनेछन्। क्यामरून, फ्रान्स, इटाली र स्वीडेनमा अध्यक्षको सम्मेलन शब्दावली बढी प्रचलित छ। जर्मनी जस्ता देशमा वरिष्ठ नेताको परिषद् भनिन्छ भने स्पेनमा प्रवक्ताहरको सम्मेलन भनिन्छ।
८५. संयुक्त राष्ट्रसंघ, मानवअधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र (यूडीएचआर), धारा २०
८६. नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, महासभाको प्रस्ताव २२०० ए (२१), डिसेम्बर १६, १९६६ ले पारित गरी हस्ताक्षर, अनुमोदन र सम्मिलनको लागि खुला गरेको, धारा २२
८७. संयुक्त राष्ट्रसंघ, मानवअधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र (यूडीएचआर), धारा २०(२)
८८. द स्टेटस अफ पार्लियामेन्टरी ग्रुप्स, २४०
८९. माथि उल्लेख गरिएको स्रोत, २१९ - २२२
९०. अन्तर संसदीय संघ, लोकतन्त्रको बारेमा विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १२, सेप्टेम्बर १६, १९९७ मा पारित गरिएको
९१. द स्टेटस अफ पार्लियामेन्टरी ग्रुप्स २१७ - २१९
९२. कमनवेल्थ संसदीय संघका अनुसार सांसदलाई साभा चासोका सवालमा रुचि बमोजिमका ककश खोल्ने अधिकार हुन्छ। रेकोमेन्डेड बेन्चमार्क्स फर डेमोक्रेटिक लेजिस्लेचर, ४.३.१
९३. अध्ययन समूहले संसदले पार्टी समूहलाई एकमुष्ट रकम प्रदान गर्ने र हरेक पार्टीले आफूलाई चाहिएका सुविधा अनुसार त्यस रकमलाई खर्च गर्ने निर्णय गर्नुलाई असल अभ्यास मानेको छ। अध्ययन समूहले साना र/वा कम स्रोत भएका संसदको विशेष परिस्थितिलाई पनि स्वीकार गरेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अफ्रिकन न्यासनल कंग्रेस (दक्षिण अफ्रिका), एएनसी ककस सपोर्ट सर्भिसेज, http://www.anc.org.za/caucus/index.php?include=about/support_services.html मा उपलब्ध रहेको छ । मार्च २४, २०१० मा हेरिएको ।
- अफ्रिकन न्यासनल कंग्रेस (दक्षिण अफ्रिका), पार्लियामेन्टरी ककस स्ट्रक्चर, <http://www.anc.org.za/caucus/index.php> मा उपलब्ध रहेको छ । मे ३१ २०११ मा हेरिएको ।
- एसेम्बली पार्लिमेन्टेयर डे ला फ्रान्कोफोनी । “ला रियालिटे डेमोक्रेटिक डेस पार्लेमेन्ट्स: कोयल्स क्रिटेरेस डिइभ्यालुयेसन?” : मे ३१, २०११ मा हेरिएको । <http://www.agora-parl.org/node/2708>
- अष्ट्रेलियन लेबर पार्टी (२००४), न्यासनल कन्स्टिच्युसन अफ एएलपी, ४३ औँ राष्ट्रिय सम्मेलनले संसोधन गरे बमोजिम, ज्यानुयरी ३१, २००४ ।
- अष्ट्रेलियन लिबरल पार्टी (२००९), लिबरल पार्टी अफ अष्ट्रेलिया फेडरल कन्स्टिच्युसन, संसोधन गरे बमोजिम, २००९ ।
- वंगलादेश संसद (१९९१), कन्स्टिच्युसन अफ वंगलादेश, धारा ७०, सन् १९९१ म संसोधन गरे बमोजिम ।
- बार्कर, फियोना तथा एलिजाबेथ म्याकली (२०००) । हाउ मच चेन्ज ? : एन एनालाइसिस अफ द इनिशियल इम्प्याक्ट अफ प्रोपर्सनल रिप्रेजेन्टेसन अन द न्युजिल्यान्ड पार्लियामेन्टरी पार्टी सिस्टम, पार्टी पोलिटिक्स ६(२) । लन्डन: सेज पब्लिकेसन ।
- बासिर, मोहम्मद (२०१०) । लबिडिङ फर पीएमस् जब इन्टेन्सिफाइज । पोस्ट कुरियर, जुलाई १२, २०१० ।
- बेनोइट, केनेथ (२००४) । मोडल्स अफ इलेक्टोरल सिस्टम चेन्ज । इलेक्टोरल स्टडिज, २३(३) । डब्लिन: एल्सिभियर । पृ ३६३-३८९ ।
- राइली तथा नोर्डलन्ड (सं), पोलिटिकल पार्टीज इन कन्फ्लिक्ट प्रोन सोसाइटिज: रेगुलेसन, इन्जिनियरिड एन्ड डेमोक्रेटिक डेभलपमेन्ट (पृ ११९-१४४), टोकियो: युनाइटेड नेसनल् युनिभर्सिटी प्रेसमा बोगार्डस्, माट्थिज्ज (२००८) । कम्परेटिभ स्ट्राटेजी अफ पोलिटिकल पार्टी रेगुलेसन ।
- च्याम्बर अफ रेप्रेजेन्टेटिभ्स् (मोरक्को) (च्याम्ब्रे डेस रेप्रेजेन्ट्यान्ट्स्) (२००४) । रेगुलेमेन्ट इन्टेरियुर डे ला च्याम्ब्रे डेस रेप्रेजेन्ट्यान्ट्स् । ज्यानुयरी २४, २००४ मा लागु गरिए अनुसार ।
- चउ, पाक क्वान, (२००२) । द रिलेसन्सिप बिट्वीन द गभरमेन्ट एन्ड द अपोजिसन अर माइनोरिटी पार्टीज इन सेलेक्टेड प्लेसेज । हडकड : लेजिस्लेटिभ काउन्सिल सेक्रेटारियट ।
- कोलोमर, जोसेप एम. (२००५) । इट्स द पार्टीज घाट चुज इलेक्टोरल सिस्टमस् (अर डुभेर्गर्स ल अपसाइड डाउन), पोलिटिकल स्टडिज, ५३(१), युके: पोलिटिकल स्टडिज एसोसियसन, पृ १-२१ ।
- कमिसन फर डेमोक्रेसी थु ल (भनिस कमिसन), (२००९), रिपोर्ट अन इम्प्रेटिभ म्यान्डेट एन्ड सिमिलर प्र्याक्टिसेज, काउन्सिल फर डेमोक्रेटिक इलेक्सन्स, भेनिस, इटालीले मार्च १४, २००९ मा लागु गरेको ।
- कमनवेल्थ पार्लियामेन्टरी एसोसियसन, रेकमेन्डेड बेन्चमार्कस् फर डेमोक्रेटिक लेजिस्लेचर्स । (२००६) : ५-६ । <http://www.agora-parl.org/node/57> मा उपलब्ध रहेको छ । अगस्ट ५, २०११ म हेरिएको ।
- कंग्रेस अफ कोलम्बिया (१९९२) । ले फाइभ डे १९९२: कंग्रेस रेगुलेसनस्, जुन १८, १९९२ मा पारित गरिएको ।
- कंग्रेस अफ कोलम्बिया (२००५) । ले नाइन सेभेन फोर डे २००५: लेजिस्लेटिभ ककस ल, २००५ मा पारित गरिएको ।

कंग्रेस अफ कोलम्बिया (१९९४) । ले वान श्री जिरो डे १९९४:पोलिटिकल पार्टी ल, १९९४ मा पारित गरिएको ।

कंग्रेस अफ पेरु (२००५) । कन्स्टिच्युसन पोलिटिका डेल पेरु, अक्टोबर २००५ मा संसोधन गरिएको ।

कन्जरभेटिभ पार्टी अफ क्यानडा (२००५) । द कन्स्टिच्युसन अफ द कन्जरभेटिभ पार्टी अफ क्यानडा, मार्च १९, २००५ मा संसोधन गरिएको ।

कन्स्टिच्युसन पोलिटिका डे कोलम्बिया (१९९९) । जुलाई २०, १९९९ मा संवैधानिक राजपत्रमा प्रकाशित भए बमोजिमको ।

डेमोक्रेटिक अलायन्स (२०१०) । डेमोक्रेटिक अलायन्स फेडरल कन्स्टिच्युसन, जुलाई २५, २०१० मा संसोधन गरिएको ।

डिपउ, स्याम. (२००३) । गभरमेन्ट पार्टी डिसिपिल इन पार्लियामेन्टरी डेमोक्रेसिज : द केस अफ बेल्जियम, फ्रान्स एन्ड द युनाइटेड किंगडम इन द १९९० ज, द जर्नल अफ लेजिस्लेटिभ स्टडिज, ९(४), लन्डन : टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप, पृ १३०-१४६ ।

डिभेउक्स, केभिन कोलोमर, (२००५) । द रोल अफ द अपोजिसन ककसेज् । कोसोभो: नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट ।

डुभेर्गर, मउरिस । (१९५९) । पोलिटिकल पार्टीज्: दियर अर्गनाइजेसन एन्ड एक्टिभिटी इन द मोर्डन स्टेट । न्युयोर्क: विली ।

फाइन गेल (१९९२) । कन्स्टिच्युसन १९९२ मा संसोधन गरिएको ।

गलाघर, माइकल (२०१०) । म्याककार्थाघ, एम् एन्ड एम् म्यानिड (सं), द हाउसेस अफ द ओइरीएक्टास् : पार्लियामेन्ट इन आयरल्यान्ड, डब्लिन : इन्स्टिच्युट अफ पब्लिक एड्मिनिस्ट्रेसन पृ १३५ मा पार्लियामेन्टरी पार्टीज् एन्ड पार्टी ट्वीपस् ।

गेलु, अलफोन्सी. (२००६) । द फेलियर अफ द अर्गानिक ल अन द इन्टिग्रिटी अफ पोलिटिकल पार्टीज् एन्ड क्यानिडेत्स (ओएलआईपीपीएसी), प्यासिफिक इकोनोमिक बुलेटिन, २०(१), अष्ट्रेलिया: अष्ट्रेलियन न्यासनल युनिभर्सिटी, पृ ८३-९७ ।

ह्यारोप, मार्टिन तथा विलियम लक्ली मिलर (१९८७) । इलेक्सन्स एन्ड भोटर्स : अ कम्प्यारेटिभ इन्ट्रोडक्सन । बेसिडस्टोक: म्याकमिलन एजुकेसन, पृ ६९ ।

हिदर, नट तथा रुड कुली मार्टिन (सं) (१९८७) । पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रुप्स इन युरोपियन डेमोक्रेसीज् : पोलिटिकल पार्टीज् विहाइन्ड क्लोज्ड डुअर्स । लन्डन: राउटलेज, पृ ८ ।

हिकेन, एलन (२००८) । राइली तथा नर्डलन्ड (सं), पोलिटिकल पार्टीज् इन कन्फ्लिक्ट प्रोन सोसाइटिज् : रेगुलर इन्जिनियरिड एन्ड डेमोक्रेटिक डेभलपमेन्ट, टोकियो: संयुक्त राष्ट्रसंघ विश्वविद्यालय प्रेस, पृ ६९-९४ मा पोलिटिकल इन्जिनियरिड एन्ड पार्टी रेगुलेसन इन साउथइस्ट एसिया ।

होल्म, फ्रेड्रिक, (१९९५) द पोजिसन अफ द पार्टी लिडर: अ कम्प्यारेटिभ एनालाइसिस एन्ड सम इम्प्लिकेसन्स फर द अफिस अफ प्राइम मिनिस्टर, लन्डन: लन्डन स्कुल अफ इकोनोमिक्स ।

हाउस अफ कमन्स (संयुक्त अधिराज्य), रजिस्टर अफ अल पार्टी पार्लियामेन्टरी ग्रुप्स । <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm/cmllparty/memi01.htm> । अगस्ट १०, २०११ मा हेरिएको ।

हाउस अफ नेसन (१९९८), द स्टान्डिड अर्डर्स अफ द पार्लियामेन्ट अफ द रिपब्लिक अफ हंगेरी, १९९८ को बमोजिम धारा ५१ ।

हाउस अफ ओइरियाक्टस (२०११), डेल स्टान्डिड अर्डर्स, अप्रिल ५, २०११ मा अद्यावधिक गरिएको ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (१९६६), साधारण सभाको प्रस्ताव २२०० ए (२१), पारित गरी हस्ताक्षर तथा अनुमोदनको लागि खुला गरिएको दस्तावेजको धारा २२

इन्टरनेशनल आईडीईए (१९६६), इन्टरनेशनल आईडीईए स्टडी अन पेरु, मार्च २०१० मा हेरिएको, <http://archive.idea>

int/ideas_work/23b_country_peru.htm, मार्च २०१० मा हेरिएको ।

इन्टरनेशनल आईडीईए, (२००५) । इलेक्टोरल सिस्टम डिजाइन: द न्यू इन्टरनेशनल आईडीईए ट्यान्डबुक । स्टकहोल्म: इन्टरनेशनल आईडीईए

इन्टर पार्लियामेन्टरी युनियन (१९९७) । युनिभर्सल डिक्लेरेसन अन डेमोक्रेसी । धारा १२ ।

ज्यान्डा, केनेथ, लज् अगेन्स्ट पार्टी स्वीचिङ, डिफेक्टिभ अर फ्लोर क्रसिङ इन नेशनल पार्लियामेन्टस् । इन्टरन्यासनल पोलिटिकल साइन्स एसोसियसन, स्यान्टियागो, चिलीमा जुलाई १२-१६, २००९ मा भएको वर्ल्ड कंग्रेसमा प्रस्तुति दिँदै ।

काट्ज, रिचर्ड एस् तथा पिटर माइर (१९९५) । चेन्जिङ मोडल्स अफ पार्टी अर्गनाइजेसन एन्ड पार्टी डेमोक्रेसी । पार्टी पोलिटिक्स १(१) । लन्डन: सेज पब्लिकेशन, पृ ५-२८ ।

केल्ली, नमी, प्यासिफिक अप्रोचेज् टु पार्टीज् एन्ड पार्लियामेन्टस् (सीडीआई-आईपीडी को इलेक्टोरल सिस्टम्स, पार्टीज् एन्ड पार्लियामेन्टस्: मेकिङ द कनेक्सन्स सम्बन्धी कार्यशाला, बाली, नोभेम्बर ११ र १२ २०१०), पृ २ ।

लेस्टन-बान्डीर, क्रिस्टिना, (२००९) डिसेन्ट इन व पार्टी बेस्ड पार्लियामेन्ट: द पोर्चुगीज केस, पार्टी पोलिटिक्स १५(६), लन्डन: सेज पब्लिकेशन ।

लिबरेटर म्यागाजिन । सिटुयेसन भ्याकेन्ट । <http://www.liberator.org.uk> मा उपलब्ध रहेको ५ । जुलाई २५, २००४ मा हेरिएको ।

म्यालोय, जोनाथन । हाइ डिस्प्लिन, लो कोहेसन ? द अससर्टेन प्याटर्न्स अफ क्यानेडियन पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रुप्स, जर्नल अफ लेजिस्लेटिभ स्टडिज, ९(४) । लन्डन: टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप, २००२, पृ ११६-१२९ ।

मालोभा, डारिना एन्ड केभिन डीगन क्राउस, (२००२), पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रुप्स इन स्लोभाकिया । हिइडर, नुट र जम्मी (सम्पादन) मा पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रुप्स इन युरोपियन डेमोक्रेसिज: पोलिटिकल पार्टीज् विहाइन्ड क्लोज्ड डुअर्स । लन्डन: राउडलेज, पृष्ठ १९५-२१३

पोलिटिकल पार्टीज् इन द प्यासिफिक आइल्यान्डस् मा रोल्यान्ड रिच आदिको सम्पादनमा रन मे (२००६), पोलिटिकल पार्टीज् इन पापुवा न्युगिनी (क्यानबेरा: पान्डानस, , ८३-१०२

एरिक मक लाउघलिन, एरिक, (२०११) । इलेक्टोरल रेजिम्स एन्ड पार्टी स्वीचिङ: फ्लोर क्रिड इन साउथ अफ्रिकाज लोकल लेजिस्लेचर्स । पार्टी पोलिटिक्स (अनलाइन संस्करण) । <http://ppq.sagepub.com/content/early/2011/03/19/1354068810389610> मा उपलब्ध छ । अगस्ट १६, २०११ मा हेरिएको ।

रोबर्ड मेनेन्डेज र जेम्स ई क्लाइबर्न, (२००३) रुल्स अफ द डेमोक्रेटिक ककश (वासिङ्टन डीसी), अप्रिल ९, २००३ मा १०८ औं कंग्रेसले संशोधन गरे बमोजिम । पृ ६ ।

मिस्किन, सेरा (२००३) । पोलिटिसियन ओभरबोर्ड: जम्पिङ द पार्टी सीप । अष्ट्रेलिया: संसदीय पुस्तकाल विभाग

माइकानेन, जे (२००१) । इनसाइड न्यासनालिटी: द डिभिजन अफ लेबर इन अ पार्लियामेन्टरी पार्टी ग्रुप, जर्नल अफ लेजिस्लेचर स्टडिज, ७(३) । लन्डन : फ्रान्क कास, पृ ९२-१२१ ।

न्यासनल एसेम्बली अफ द फेडरल रिपब्लिक अफ नाइजेरिया, संविधान, धारा २२३, १९९९ मा पारित गरिए बमोजिम ।

नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट, (२००८) । कन्स्टिच्युन्ट रिसेसन्स: अ गाइड दु बेस्ट प्राक्टिसेज, वासिङ्टन: नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट

नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट, (२००८) । गुइया प्राक्टिका सोब्रे इल रेजिमेन डे वानकाडास, कोलोम्बिया: नेसनल डेमोक्रेटिक

इन्स्टिच्युट

नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट, (२००८) । मिनिमम स्टान्डर्ड फर द डेमोक्रेटिक फड्सनिङ अफ द पोलिटिकल पार्टीज् ।
वासिङ्टन: नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट

नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट, (२००८) । पोलिसी डेभलपमेन्ट म्यानुयल । मोन्टेनेग्रो: नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट

नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट, (१९९७) । स्ट्रन्थनिङ नेपालस् मल्टीपार्टी डेमोक्रेसी: पार्टी डिस्सिप्लिन बलम एन्टी डिफेक्सनस्
मेजर्स । नेपाल: नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट

नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट, (२००९) । टुवार्डस् द डेभलपमेन्ट अफ इन्टरनेसनल स्टान्डर्डस् फर डेमोक्रेटिक लेजिस्लेचर्स,
http://www.accessdemocracy.org/files/2113_gov_standards_010107.pdf मा उपलब्ध रहेको छ । अगस्ट ५
२०११ मा हेरिएको ।

नेसनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट, (१९९८) । वर्कसप अन द रोल अफ द ग्रुप पार्लियामेन्टेयर । मोरक्को: नेसनल डेमोक्रेटिक
इन्स्टिच्युट

नेसनल पार्लियामेन्ट अफ बंगलादेश, (२०१०) । बंगलादेशको संविधान, ज्यानुयरी २०१० मा संसोधन गरिएको ।

न्यासनल पार्लियामेन्ट अफ पापुवा न्यु गिनिया, (२००३) । अर्गानिक ल अन इन्टिग्रिटी अफ पोलिटिकल पार्टीज् एन्ड
क्यानडिडेट्स (ओलीपप्याक), अक्टोबर १५, २००३ मा प्रमाणित गरिए बमोजिम ।

न्यु प्याट्रियोटिक पार्टी (१९९८) । कन्स्टिच्युसन अफ द न्यु प्याट्रियोटिक पार्टी । अगस्ट २९, १९९८ मा संसोधन गरिएको ।

न्युजिल्यान्ड पार्लियामेन्ट (२००८), इलेक्टोरल (इन्टिग्रिटी) अमेन्डमेन्ट बिल, १९९३ को इलेक्टोरल एक्टमा संसोधन गर्नको
लागि पेश गरिएको र डिसेम्बर १५, २००८ मा पारित गरिएको ।

नम्बर्स गेम इज अन । (२०१०) । द न्यासनल, जततउस्सरधधधातजभलवतप्यलबीअफाउन मा उपलब्ध रहेको छ । अगस्ट
२०१० मा हेरिएको ।

पाकिस्तान मिनिस्ट्री अफ फरेन अफेयर्स, (२००४) । कन्स्टिच्युसन अफ द इस्लामिक रिपब्लिक अफ पाकिस्तान । जुलाई
३१, २००४ मा संसोधन गरिएको । <http://www.mofa.gov.pk/Publications/constitution.pdf> मा उपलब्ध छ ।
अगस्ट १०, २०११ मा हेरिएको ।

पार्लियामेन्ट अफ मोन्टेनेग्रो (२००२), ल अन द इलेक्सन अफ काउन्सिलर्स एन्ड रेप्रेजेन्टेटिभ्स, सेप्टेम्बर २००२ मा संसोधन
गरिए बमोजिमको ।

पार्लियामेन्ट अफ मोन्टेनेग्रो (२०१०), रुल्स अफ प्रोसिड्युर अफ द पार्लियामेन्ट अफ मोन्टेनेग्रो, धारा ३२ । २०१० मा संसोधन
गरिए बमोजिमको ।

पार्लियामेन्ट अफ मोरक्को (२००४), पार्लियामेन्टरी रुल्स एन्ड प्रोसिड्युर, २००४ मा पारित गरिए बमोजिमको ।

पार्लियामेन्ट अफ साउथ अफ्रिका (२००३), कन्स्टिच्युसन अफ द रिपब्लिक अफ साउथ कोरिया अमेन्डमेन्ट एक्ट, २००३
मा पारित गरिए बमोजिमको ।

बेन्जामिन राइली, (२००६), पोलिटिकल इन्जिनियरिङ एन्ड पार्टी पोलिटिक्स इन कनफ्लिक्ट प्रोन सोसाइटिज्, डेमोक्रेटाइजेसज,
१३(५), न्युयोर्क: रुटलेज, पृष्ठ ८११-८२७

राइली, बेन्जामिन, पर नोर्डलन्ड र एडवार्ड न्युम्यान, (२००८) पोलिटिकल पार्टीज् इन कन्फ्लिक्ट प्रोन सोसाइटिज् इनकरेजिड
इन्क्लुसिभ पोलिटिक्स एन्ड डेमोक्रेटिक डेभलपमेन्ट । नीति विमर्श नं २ टोकियो: संयुक्त राष्ट्रसंघ विश्वविद्यालय प्रेस,

राइली, बेन्जामिन, (२००१) डेमोक्रेसी इन डिभाइडेड सोसाइटीज्: इलेक्टोरल इन्जिनियरिङ फर कन्फ्लिक्ट म्यानेजमेन्ट ।
 क्याम्ब्रिज: क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालय प्रेस,

बेन्जामिन राइली, (२००६) । पोलिटिकल रिफर्म इन पापुवा न्यु गिनी: टेस्टिङ द एभिडेन्स, प्यासिफिक इकोनोमिक बुलेटिन,
 २२(१) अष्ट्रेलिया: अष्ट्रेलियन नेशनल युनिभर्सिटी, , १८७-१९४

स्टीन रोक्कान, (१९७०) । सिटिजनस्, इलेक्सन्स, पार्टीज्: एप्रोचेज् टु द कम्प्यारेटिभ स्टडी अफ द प्रोसेस अफ डेपलपमेन्ट
 न्युयोर्क: म्याकके ।

एसएडीसी पार्लियामेन्टरी फोरम, (२०१०) । बेन्चमाक्स फर डेमोक्रेटिक लेजिस्लेचर्स इन साउदर्न अफ्रिका । at: <http://www.agoraparl.org/node/2777> मा उपलब्ध छ । अगस्ट ८, २०११ मा हेरिएको ।

सियरिड, डोनाल्ड, (१९९४) । वेस्टमिन्स्टर वर्ल्ड: अन्डरस्टयान्डिङ पोलिटिकल रोल्स । क्याम्ब्रिज: हार्भर्ड युनिभर्सिटी प्रेस,

सेनाडो डे ला रिपब्लिक अफ कोलोम्बिया (२००७) । सेन्टेनसया सी-०३६/०७, २००७ मा पारित गरिए बमोजिम ।
http://www.secretariassenado.gov.co/senado/basedoc/cc_sc_nf/2007/c-036_2007.html#1 मा उपलब्ध
 रहेको छ । अगस्ट १६, २०११ मा हेरिएको ।

सिनेट अफ पाकिस्तान (२०१०) । अमेन्डमेन्ट एक्सभीआईआईआई अफ द कन्स्टिच्युसन अफ पाकिस्तान । अप्रिल २०१० मा
 पारित गरे बमोजिम ।

सियरा लियोन (१९९१) । द कन्स्टिच्युसन अफ सियरा लियोन । सेप्टेम्बर १९९१ मा पारित गरे बमोजिम ।

स्टान्डिश, बिल, (२००७) । द डाइनामिक्स अफ पापुवा न्युगिनीज् डेमोक्रेसी: एन यस्से, प्यासिफिक इकोनोमिक बुलेटिन, २२(१)
 अष्ट्रेलिया: अष्ट्रेलियन नेशनल युनिभर्सिटी, पृ १३५-१५७;

द स्टार्टस अफ पार्लियामेन्टरी ग्रुप्स, (१९९६), कन्स्टिच्युसनल एन्ड पार्लियामेन्टरी इन्फरमेसन, नं १७२ ।

स्टुयार्ट, मार्क (२००६) । म्यानेजिङ द पुअर ब्लडी इन्फ्यान्ट्री: द पार्लियामेन्टरी लेबर पार्टी अन्डर जोन स्मिथ, १९९२-९४,
 पार्लियामेन्टरी अफेयर्स, ५९(३) इडल्यान्ड: अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस,

सर्वोच्च अदालत, पापुवा न्यु गिनी, एससी १०५७: स्पेशल रेफरेन्स परसुयेन्ट टु कन्सटिच्युसन, सेक्सन १९, इन द म्याटर अफ
 अर्गानिक ल अन इन्टिग्रिटी अफ पोलिटिकल पार्टीज् एन्ड क्यान्डिडेट्स, जुलाई ७, २०१० मा जारी

स्वीडिस सोसल डेमोक्रेयाट्स, (२००१) । द कन्स्टिच्युसन अफ द स्वीडिस सोसल डेमोक्रेयाटिक पार्टी, धारा १० लाई पार्टी
 कंग्रेसले २००१ मा संसोधन गरे बमोजिम ।

संयुक्त राष्ट्र, युनिभर्सल डिक्लेरेसन अफ ह्युमन राइट्स (युडीएचआर), धारा २० ।

